

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2025 (Ekim/October)

Münafıkların Sebeb-i Nüzûle Konu Olduğu Âyetler

The Verses in Which Hypocrites Are the Subject of the Cause of the Revelation

الآيات التي نزلت في المنافقين وأسباب نزولها

Nurdoğan TÜRK

Doç. Dr, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı

Associate Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology Basic Islamic Sciences, Department of Exegesis

Ankara / TÜRKİYE

nurdogan.turk@hbv.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5684-5956>

 <https://ror.org/05mskc574>

Atıf / Citation: Türk, Nurdoğan. “Münafıkların Sebeb-i Nüzûle Konu Olduğu Âyetler”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Ekim/October, 2025), 598-634.

<https://doi.org/10.31121/tader.1702508>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 20/05/2025

Kabul/Accepted: 12/08/2025

Yayın/Publication: 30/10/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Münafıklar, müminler ve kafirlerin yanı sıra Kur'an'da bahsedilen üçüncü insan grubudur. Medine döneminde sergiledikleri münafıklık eylemleri nedeniyle bazı Kur'an âyetlerinin iniş sebeplerine konu olmuşlardır. Konu edildikleri âyetlerde nifaklarından kaynaklı ikiyüzlü tutumları ve küstahça davranışları ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Hatta onlarla ilgili el-Münâfikûn isimli bir sûre bile inmiştir. Bu makale, "Münafıkların sebep-i nüzûle konu olduğu âyetler hangileridir ve kaç tanedir?" sorusunun cevabını bulmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla araştırma sebep-i nüzûl rivayetlerinde, münafıkların konu edilip hem onlar hakkında indiği belirtilen âyetler hem de başka muhataplar/hususlar hakkında indiği söylenen âyetler üzerinden şekillendirilmiştir. Çalışmanın kapsamı, sebep-i nüzûl rivayetlerinde sadece münafıklar topluluğu (iki veya daha fazla kişi) hakkında nazil olduğu söylenen âyetlerle sınırlıdır. Bu âyetlerin belirlenmesinde beşi klasik, yedisi çağdaş döneme ait olmak üzere toplam on iki kaynağa başvurulmuştur. Bunlardan on tanesi *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, *el-'Ucâb*, *Lübâbü 'n-nukûl*, *Esbâbü 'n-nüzûl*, *el-Muharrer*, *Câmiu 'n-nukûl*, *Sahîhu esbâbi 'n-nüzûl*, *es-Sahîhu 'l-müsned*, *el-İsti'âb* ve *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*'dan oluşan esbâb-ı nüzûl kitaplarıdır. İki tanesi rivayet nakli açısından en hacimli tefsirlerden *Câmiu 'l-beyân 'an te'vîl-i âyi 'l-Kur'ân* ve *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-azîm*'dir. Metodolojik olarak önce münafıkların sebep-i nüzûle konu olduğu âyetler tespit edilmiş, bu âyetler kısa sebep-i nüzûlleri ve bunların görüş sahipleri tablolarla sunulmuş, sonra bu âyetler ve ilgili rivayetler istatistiksel ve tematik içerik yönünden analiz edilmeye ve değerlendirilmeye gayret edilmiştir. İstatistiksel bilgilerde sayısal dağılımlar tekrarlar çıkarılarak verilmiştir. Tematik içerik analizi muhataplara yöneltilen ilâhî hitap bağlamında nifaka götüren sebepler, riyakârlıklar, ilahî açıklamalar, ilahî çağrılar, tehditler gibi alt temalar etrafında yapılandırılmıştır. Böylece konu çoklu bir perspektifle incelenmiştir. Araştırma bulgularına göre çalışmada zikredilen sebep-i nüzûl rivayetleri özelinde münafıkların iniş sebeplerine konu edildiği âyetlerin sayısı 361'dir. Tablo 2 ve 3'de geçen tekrarsız 250 farklı âyetin 222'si Medenî, 28'i ise Mekki'dir. Bu durum söz konusu âyetlerin yaklaşık dokuzda sekizinin Medenî, dokuzda birinin Mekki olduğunu göstermektedir. Mezkûr âyetler tematik içerik olarak Allah, Kur'an, Hz. Peygamber (s.a.v.), müminler, kulluk, adabı muaşeret, kötü ahlak, itaatsizlik, nifak, kibir, inkâr, tövbe, kader, ölüm, kıyamet vb. konuları kapsamaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Münafıklar, Âyet, Nüzûl, Esbâb.

Abstract

Hypocrites constitute the third group of people mentioned in the Qur'an, alongside believers and disbelievers. They demonstrated hypocritical behavior during Medinan period, thereby becoming the subject of several verses revealed in response to their actions. These verses describe in detail their duplicity and arrogance stemming from their hypocrisy. An entire chapter, al-Munâfiqûn, was even revealed concerning them. This article seeks to answer the question: "Which verses were revealed due to the hypocrites, and how many are there?" Accordingly, the study is structured around asbâb al-nuzûl reports that mention hypocrites, focusing both on the verses said to have been revealed about them and those stated to address other individuals or topics. The scope of the study is limited to verses that, according to the reports, were revealed about a group of hypocrites (i.e., two or more individuals). To identify these verses, a total of twelve sources were consulted-five classical and seven contemporary. Of these, ten are works dedicated to asbâb al-nuzûl, including *Asbâb Nuzûl al-Qur'ân*, *al-'Ujâb*, *Lubâb al-Nuqûl*, *Asbâb al-Nuzûl*, *al-Muharrer*, *Jâmi' al-Nuqûl*, *Sahîh Asbâb al-Nuzûl*, *al-Sahîh al-Musnad*, *al-İsti'âb*, and *From Fâtiha to Nâs: Asbâb al-Nuzûl*. Two of them are *Jâmi al-bayân 'an ta'vîl al-âyi 'l-Qur'ân* and *Tafsîr al-Qur'ân al-azîm*, are among the most extensive tafsîrs in terms of narrative transmission. Methodologically, the verses involving hypocrites as causes of revelation were first identified, along with concise explanations of their context and the names of those who transmitted the views, all presented in tables. These verses and their corresponding reports were then analyzed both statistically and thematically. The statistical data includes unique verses only, with no repetition in counts. The thematic content analysis is organized around sub-themes such as the causes leading to hypocrisy (nifâq), acts of insincerity, divine explanations, divine calls, and warnings, all within the framework of the divine address directed at the addressees. In this way, the subject has been examined from multiple perspectives. According to the findings, the number of verses where hypocrites are explicitly cited as the reason for revelation amounts to 361. Of the 250 distinct verses listed in Tables 2 and 3, 222 are Medinan and 28 are Makkan. This suggests that approximately eight out of nine of these verses are Medinan in origin, and only one in nine is Makkan. Thematically, the verses cover subjects such as Allah, the Qur'an, the

Prophet Muhammad (PBUH), the believers, worship, social etiquette, immoral behavior, disobedience, hypocrisy, arrogance, denial, repentance, destiny, death, and the Day of Judgment.

Keywords: Tafsîr, Hypocrites, Verse, al-Nuzûl, Asbâb.

الخلاصة

المنافقون هم الفريق الثالث من الناس الذين ذكروا في القرآن إلى جانب المؤمنين والكافرين. وكانوا موضوع أسباب نزول بعض الآيات القرآنية بسبب نفاقهم في فترة المدينة وقد ورد وصف سلوكهم النفاقي والاستكباري بالتفصيل في الآيات التي ذُكروا فيها. حتى نزلت فيهم سورة سميت بسورة المنافقون. وقد كتبت هذه المقالة لإيجاد الجواب عن سؤال "ما هي الآيات التي يكون فيها المنافقون موضوع سبب النزول وعددها". ولذلك فإن البحث يتشكل من الروايات الواردة في أسباب النزول التي ورد فيها ذكر المنافقين والآيات التي قيل إنها نزلت فيهم، والآيات التي قيل إنها نزلت في شأن غيرهم من المنافقين أو في قضايا أخرى. ونطاق البحث ينحصر في الآيات التي قيل إنها نزلت في جماعة من المنافقين (اثنين فأكثر) فقط في روايات أسباب نزولها. وقد تم الرجوع إلى ما مجموعه اثني عشر مصدرًا، خمسة منها كلاسيكية وسبعة معاصرة، لتحديد هذه الآيات. وعشرة منها كتب في أسباب النزول، وهي كتب التي تتألف من أسباب نزول القرآن والعجائب ولباب النقول وأسباب النزول والمحرم وجامع النقول وصحيح أسباب النزول والصحيح المسند والاستيعاب، ومن سورة الفاتحة إلى سورة الناس أسباب نزول القرآن. اثنان منها: جامع البيان عن تأويل أي القرآن وتفسير القرآن العظيم، وهما من أضخم التفاسير من حيث النقل الروائي. ومن الناحية المنهجية، يتم أولاً تحديد الآيات التي يكون فيها المنافقون موضوع سبب النزول؛ ثم يتم عرض هذه الآيات وأسباب قصيرة لنزولها وأصحاب الرأي فيها في جداول، ثم يتم تحليل هذه الآيات والروايات المتعلقة بها وتقييمها من حيث المضمون الإحصائي والموضوعي. وفي المعلومات الإحصائية، يتم إعطاء التوزيعات العددية عن طريق إزالة التكرارات. وقد تمحور تحليل المضمون الموضوعي حول موضوعات فرعية مثل: الأسباب المؤدية إلى النفاق، والنفاق، والبيانات الإلهية، والدعوات الإلهية، والتهديدات في سياق الخطاب الإلهي للمخاطبين. وهكذا، تم تحليل الموضوع من وجهات نظر متعددة. وبحسب ما توصلت إليه الدراسة فإن عدد الآيات التي يكون فيها المنافقون موضوع أسباب نزول الآيات المذكورة في الدراسة 361 آية. ومن بين 250 آية مختلفة دون تكرار في الجدولين 2 و3، هناك 222 آية مدنية و28 آية مكية. وهذا يدل على أن ثمان آيات من أصل تسع آيات تقريباً من الآيات المذكورة مدنية، وآية واحدة من أصل تسع آيات مكية. والآيات المذكورة، كمحتوى موضوعي، تتناول مواضيع مثل الله والقرآن والنبى صلى الله عليه وسلم والمؤمنين والعبودية والآداب والأخلاق السنية والعصيان والنفاق والاستكبار والإنكار والتوبة والقر والموت والقيامة وغير ذلك.

الكلمات الرئيسية: التفسير، المنافقون، الآية، النزول، الأسباب.

Giriş

Allah, insanlığa rehberlik etmek¹ üzere gönderdiği son kitabı Kur'an'da inananlar ve inkârcıların dışında kalben iman etmediği hâlde müslümanmış gibi görünen münafıklardan söz etmiştir.² Ayrıca münafıkların tutumlarını gerçekte iman etmemekle birlikte Allah'a ve ahiret gününe iman ettiklerini dillendirmek,³ imanla küfür arasında gidip gelmek,⁴ Allah'ı aldatmaya yeltenmek, namaz kılmaya erinip gösteriş yapmak,⁵ Resûlullâh'a dil uzatıp⁶ incitmek,⁷ O'nu alaya almak,⁸ inkârlarını sergiledikleri tavırlarla açığa vurmak,⁹ batıl/boş işlere dalmak¹⁰ gibi daha pek çok¹¹ niteliklerle de detaylandırmıştır. Münafık, diliyle inandığını ve imana yakın olduğunu söylediği hâlde kalbiyle inkâr eder. Durumu sabahleyin başka akşamleyin başkadır.¹² Üstelik sözü fiiline, gizlediği açığa vurduğuna, bir yola girişi çıkış noktasına, görünüşü gıyabına

¹ el-Bakara 2/185.

² el-Bakara 2/8-20.

³ el-Bakara 2/8.

⁴ en-Nisâ 4/137.

⁵ en-Nisâ 4/142.

⁶ et-Tevbe 9/58.

⁷ et-Tevbe 9/61.

⁸ el-Bakara 2/14; et-Tevbe 9/64.

⁹ et-Tevbe 9/66.

¹⁰ et-Tevbe 9/69.

¹¹ bk. en-Nisâ 4/60-62, 143; et-Tevbe 9/42-56, 62, 74, 87; el-Ankebût 29/10-11; Muhammed 47/20; el-Haşr 59/11-12; el-Münafikûn 63/1-3, 5, 7-8; el-Müddessir 74/31.

¹² Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin el-müsemma Lübbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004/1425), 1/26.

muhalet eder.¹³

Kur'ân, Allah'ın son peygamberi Hz. Muhammed vasıtasıyla beşeriyete son kez seslenişidir.¹⁴ Kur'ân, iniş ortamında ilk muhataplarıyla konuşmuş, onları ikaz etmiş, canlandırmış veya onlarla çatışmıştır.¹⁵ İlk muhataplarından biri de münafıklardır. Münafıklar Mekke döneminde¹⁶ bulundukları konusu tartışmalı olmakla beraber¹⁷ özellikle Medine devrinde gösterdikleri ikiyüzlülüklerinden ötürü bazı Kur'ân âyetlerine konu olmuşlardır. Mekke dönemindeki sayılarının oldukça az olduğu söylenebilir. Zira Mekke dönemindeki sayılarıyla ilgili kaynaklarda bir veriye rastlanılmaması bu tezi destekler mahiyettedir. Bu durum, o dönemde İslâm'a girenlerin maruz kalacağı meşakket, zorluk, menfaat eksikliği gibi sebeplerin bulunması sebebiyle münafıkların kayda değer bir sayıya ulaşmamasından kaynaklanmış olabilir. Medine dönemindeki sayılarına gelince İbn Abbâs (öl. 68/687-88) Medine'deki münafık erkeklerin sayısının üç yüz, münafık kadınların sayısının ise yüz yetmiş olduğunu belirtmiştir.¹⁸ İbn Abbâs'ın verdiği bu sayı, bilgisi dahilindeki kişileri kapsadığı düşünülürse kanaatimizce sembolik olmaktan öteye geçemeyecektir. Belki de sayıları daha fazladır. Zira İslâm'a girenlerin artmasıyla günden güne münafıkların sayısında bir artış kaçınılmaz olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, münafıkların iniş sebeplerine konu edildiği âyetleri tespit etmektir. Dolayısıyla araştırma bu minval üzerinden ilerleyecektir. İlyas Aslan'ın *Esbâb-ı Nüzûl'de Münafıklar* adlı çalışması, konumuz bağlamında değerlendirilebilir.¹⁹ Ancak söz konusu çalışmada münafıkların İslâm'a, Hz. Peygamber'e, Müslüman olan veya olmayanlara karşı tutumları, münafıklara karşı takınılması gereken davranışlar ele alınmıştır.²⁰ Bu çalışma ise münafıkların sebep-i nüzûle konu olduğu âyetleri belirlemeye odaklanacaktır. Araştırmada izlenen yöntem şu şekildedir: Araştırma, makale hacminin kısıtlı oluşundan ötürü nüzûl rivayetlerinde -tek münafık hakkında indiği söylenen âyetler değil- sadece münafıklar topluluğu hakkında indiği

¹³ İbn Halife Uleyvî, *Câmiu'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl ve şerhi âyâtihâ* (Riyad: Metâbi' el-Eşâ'a, 1404), 1/42.

¹⁴ Musa Bilgiz, "Kur'ân'ın Bazı Özellikleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Ekim 2017), 185.

¹⁵ Nihat Uzun, "Âyetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur'ân'ın Nüzul Dönemi Muhatapları", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020), 189.

¹⁶ "Kuşku içinde bocalama" anlamındaki nifakın, bazı Mekki âyetlerde (örneğin el-Ankebût 29/10-11; el-Müddessir 74/31) münafıklardan söz edilmesi nedeniyle Mekke döneminde var olduğu ileri sürülmüştür. bk. Hülya Alper, "Münafık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 31/564.

¹⁷ bk. Şevket Kotan, "Mâ'ûn Süresi Özelinde Bir Kur'ân Hermenötiği Denemesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 806-808, 813.

¹⁸ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverî el-Basrî, *en-Nüket ve'l-'uyûn tefsîru'l-Mâverî*, nşr. es-Seyyid b. Abdumaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye-Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 2/379.

¹⁹ İlyas Aslan, *Esbâb-ı Nüzûl'de Münafıklar* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024); konumuz bağlamındaki dolaylı çalışmaları şu şekilde zikretmek mümkündür: İbrâhîm Alî Sâlim, *en-Nifak ve'l-münafikûn fî ahdi rasûlillâhi sallallâhü aleyhi ve sellam* (Kahire: Matbaatü Hüsnî, ts.); İntisâr Abdüllatîf Muhammed el-Bülbül, *Âyâtü'n-nifâk dirâseten tahliliyeten fî dûi ilmi'l-meânî* (Amman: Ürdün Üniversitesi, Külliyyetü Dirâsâtî'l-Ulyâ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009); Hacı Çiçek, "Münafıkların İnanç Dünyası ve Hz. Peygamber Devrinde Münafıklar", *İ.Ü. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Güz 2012), 199-222; Enes Mahmûd Mustafa İştivâ, *en-Nifak ve'l-münafikûn (Dirâseten fî'l-Kur'ân ve-s-Sünne)* (Nablus: Câmî'a en-Necâhu'l-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Hasan Kılıç, *Sebeb-i Nüzûle Konu Olan Şahıslar* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Zehra Fırtına, *Kur'an'da Münafıkların Özelliklerine Tematik Yaklaşım* (Gaziantep: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

²⁰ Aslan, *Esbâb-ı Nüzûl'de Münafıklar*, 13-104.

belirtilen âyetlerle sınırlandırılmıştır. Rivayetlerde birden fazla münafık ismi geçiyorsa o âyetler de çalışmaya dahil edilmiştir. Tespit edilen âyetler, sebeb-i nüzûlleri ve kim/lerin kavli olduğu tablolar hâlinde sunulmuştur. Münafıklarla ilgili sebeb-i nüzûl rivayetlerinin tespitinde aşağıda Tablo 1’de verilen on iki eser esas alınmıştır. Esas alınan baskıları dipnotlarda zikredilmiştir. Bunların onu esbâb-ı nüzûl eseri, ikisi rivayet nakli yönünden en hacimli tefsirlerden *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîl-i âyi’l-Kur’ân* ve *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*’dir. Diğer tefsirler arasından bu iki eseri tercih etmemizin gerekçesi şudur: Taberî (öl. 310/923), İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) ile çağdaş olmakla birlikte eserinde sadece tefsir rivayetlerini tedvin etmekle yetinmemiş bunları sınıflandırarak tahlil ve kritize etmiştir.²¹ Ayrıca *Câmiu’l-beyân*, İbn Ebî Hâtim’in tefsirinden daha da kapsamlıdır. İbn Kesîr (öl. 774/1373) ise hem Taberî ve İbn Ebî Hâtim’den farklı asırdadır hem de *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*’inde İbn Ebî Hâtim gibi müfessirlerden faydalanmış, rivayetleri sübût ve delâlet bakımından titiz bir kritiğe tâbi tutmuştur.²² Bunların dışında İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), *el-‘Ucâb fî beyâni’l-esbâb*’ında sadece el-Fâtîha, el-Bakara, Âl-i İmrân ve en-Nisâ sûrelerini ele alınmıştır.²³

Tablo 1: Münafıklarla İlgili Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinin Tespitinde Esas Alınan Eserler

	Eser Adı	Müellifi	Dönemi	Müellifin Kısa Adı
1	<i>Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-beyân ‘an te’vîl-i âyi’l-Kur’ân</i> ²⁴	Taberî (öl. 310/923)	Klasik	Taberî
2	<i>Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân</i> ²⁵	Vâhidî (öl. 468/1076)	Klasik	Vâhidî
3	<i>Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm</i> ²⁶	İbn Kesîr (öl. 774/1373)	Klasik	İbn Kesîr
4	<i>el-‘Ucâb fî beyâni’l-esbâb (Esbâbü’n-nüzûl)</i>	İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449)	Klasik	İbn Hacer
5	<i>Esbâbü’n-nüzûl el-Müsemma Lübbâbü’n-nukûl fî esbâbi’n-nüzûl</i> ²⁷	Süyûtî (öl. 911/1505)	Klasik	Süyûtî
6	<i>Esbâbü’n-nüzûl ‘ani’s-sahâbe ve’l-müfessirîn</i> ²⁸	Abdülfezzâh Abdül-ganî el-Kâdî	Modern	Abdülfezzâh
7	<i>el-Muharrer fî esbâb-i nüzûli’l-Kur’ân min hilâli’l-Kütübi’t-Tis’a Dirâsetü’l-Esbâb</i>	Hâlid b. Süleymân el-Müzeynî	Modern	Müzeynî

²¹ İsa Kanik, “Taberî’nin Câmi’u’l-Beyân’ında Rivayet Olgusu ve Disiplinlerarasılık”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 592.

²² Mustafa Öztürk, “Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 40/296.

²³ Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-‘Ucâb fî beyâni’l-esbâb (Esbâbü’n-nüzûl)*, thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs (Dammâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 1418/1997).

²⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-beyân ‘an te’vîl-i âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001).

²⁵ Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1991), 1-568.

²⁶ Ebu’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998).

²⁷ Celâlüddîn Ebî Abdîrahmân es-Süyûtî, *Esbâbü’n-nüzûl el-Müsemma Lübbâbü’n-nukûl fî esbâbi’n-nüzûl* (Beyrut: Müessesetu’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1422/2002), 1-367.

²⁸ Abdülfezzâh Abdül-ganî el-Kâdî, *Esbâbü’n-nüzûl ‘ani’s-sahâbe ve’l-müfessirîn* (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1433/2012), 1-262.

	<i>Rivâyeten ve Dirâyeten</i> ²⁹			
8	<i>Câmiu'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl ve şerhi âyâtihâ</i> ³⁰	İbn Halîfe Uleyvî	Modern	Uleyvî
9	<i>Sahîhu esbâbi'n-nüzûl Dirâse Hadîsiyye</i> ³¹	İbrâhim Muhammed el-Alî	Modern	Alî
10	<i>es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nüzûl</i> ³²	Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î	Modern	Vâdi'î
11	<i>el-İsti'âb fî beyâni'l-esbâb</i> ³³	Selîm b. İd el-Hilâlî-Muhammed b. Mûsâ Âlû Nasr	Modern	Hilâlî-Âlû Nasr
12	<i>Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl Kur'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri</i> ³⁴	Bedreddin Çetiner	Modern	Bedreddin

Tablo 2 ve Tablo 3’de sırasıyla “İnen Âyetler”, “Âyet/lerin Sebeb-i Nüzûlü”, “Kim/lerin Kavli”, sözü edilen beşi klasik yedisi modern on iki kitabı göstermek için “Cilt/Sayfa No (Müellifin Kısa Adı)” sütunları verilmiştir. Bazı âyetler için birden fazla iniş sebebi söz konusu ise sebeb-i nüzûlleri 1,2,3... şeklinde takdim edilmiştir. Temel alınan bu kitapların dışında çalışmayı güçlendirebileceği düşüncesiyle ulaşabildiğimiz kadarıyla dipnotlarda başka eserlere de atıfta bulunulmuştur. Çalışmada her bir rivayetin sıhhat derecesine değinilmemiştir. Zira böylesi bir ameliyenin makalenin kapsamını aşacağı ve hacmini artıracak aşıkârdır. Nitekim bir rivayetin sıhhat derecesi, ancak isnadında yer alan ravilerin hal tercemeleri dikkate alınarak tespit edilebilir. Bu ameliye ise hadis ilminin konusudur. Dolayısıyla rivayetlerin sıhhat derecelerinin araştırılması başka bir çalışmaya bırakılmıştır. Diğer taraftan bu tablolarda araştırmacılara kolaylık olsun ve kaynaklarda şahısların kimliklerinin tespit edildiği görülsün diye münafik şahısların isimleri *italik* yazılmış ve dipnotlarda haklarında kısa bilgiler aktarılmıştır. Parantez içerisindeki kişiler, o sırada âyetin birlikte nazil olduğu ve (Hz. Peygamber hariç) Müslüman olarak vefat eden ashaba işaret etmektedir. Belirlenen âyetler istatistiksel ve tematik içerik cihetinden analiz edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tablolarla ilgili söylenen istatistiksel bilgilerde sayı dağılımları tekrarsız şekilde sunulmuştur. Tematik içerik analizi muhataplara tevcih edilen hususlar bağlamında nifaka götüren sebepler, riyakârlıklar, ilahî açıklamalar, ilahî çağrılar, tehditler gibi daha alt başlıklarla detaylandırılmıştır.

1. Münafıkların Sebeb-i Nüzûle Konu Edildiği Âyetler

Araştırma sonucunda münafıkların iniş sebeplerine konu edildiği âyetler tespit edilmeye çalışılmıştır. Âyetlerin istatistikleri mushaf tertibi gözetilerek verilmiştir. Bu bağlamda çalışmada zikredilen bazı âyetlerin nüzûl rivayetlerinde, münafıkların yanı sıra başka şahıslar,

²⁹ Hâlid b. Süleymân el-Müzeynî, *el-Muharrer fî esbâb-i nüzûli'l-Kur'ân min hilâli'l-Kütübî't-Tis'a Dirâsetü'l-Esbâb Rivâyeten ve Dirâyeten* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427).

³⁰ İbn Halîfe Uleyvî, *Câmiu'n-nukûl*.

³¹ İbrâhim Muhammed el-Alî, *Sahîhu esbâbi'n-nüzûl Dirâse Hadîsiyye*, nşr. Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1424/2003), 21-238.

³² Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î, *es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nüzûl* (San'â: Mektebetü San'â el-Eseriyye, 1425/2004), 1-286.

³³ Selîm b. İd el-Hilâlî-Muhammed b. Mûsâ Âlû Nasr, *el-İsti'âb fî beyâni'l-esbâb* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1425).

³⁴ Bedreddin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl Kur'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016).

gruplar yahut hususların konu edilmiş olabileceğini de ifade etmek gerekir.

1.1. Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Hem Münafıkların Konu Edildiği Hem de Münafıklar Hakkında İndiği Belirtilen Âyetler

Sebeb-i nüzûl rivayetleri, âyetlerin iniş ortamında anlattığı otantik anlamı saptamanın en mühim sağlayıcılarından birisidir.³⁵ O bakımdan bu bölümde, sebeb-i nüzûl rivayetlerinde münafıkların konu edildiği ve vahyin onlar hakkında nazil olduğu anlatılan âyetler tespit edilmeye çalışılacaktır. Belirlenen âyetler aşağıda Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Hem Münafıkların Konu Edildiği Hem de Münafıklar Hakkında İndiği Belirtilen Âyetlerin İstatistikleri

İnen Âyet/ler	Âyet/lerin Sebeb-i Nüzûlü	Kim/lerin Kavli	Cilt/Sayfa No (Müellifin Kısa Adı)
el-Bakara 2/8	1) Bir münafık topluluğu	Müfessirler	1/275 (Taberî); 1/232 (İbn Hacer); 1/42 (Uleyvî); 1/15 (Bedreddin)
	2) Evs ve Hazrec’den münafıklar ve onlar gibi olanlar	İbn Abbâs	1/276 (Taberî); 1/42 (Uleyvî); 1/15 (Bedreddin)
	3) Evs ve Hazrec’den münafıklar	İbn İshâk (öl. 151/768)	1/232 (İbn Hacer)
el-Bakara 2/8-10	1) Bir münafık topluluğu	Müfessirler	1/15 (Bedreddin)
	2) Aralarında Abdullâh b. Übey ³⁶ (öl. 6/631), Muattib b. Kuşeyr ³⁷ (öl.?) ve Ced ³⁸ b. Kays’ın ³⁹ (öl.?)	İbn Abbâs	1/15 (Bedreddin)

³⁵ Mustafa Ergin, “Nüzûl Sebeplerinin Teaddüdü ve Müfessirlerin Tercih Kriterleri Bağlamında Hz. Peygamber’in Gizli Kalmasını İsteddiği Sırrın Mahiyeti Meselesi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 226.

³⁶ Tam ismi, Ebu’l-Hubâb Abdullâh b. Übey b. Mâlik b. el-Hâris b. Ubeyd b. Mâlik b. Sâlim’dir. Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî el-Bağdâdî, *el-Mü’telif ve’l-muhtelif*, thk. Muvaaffik b. Abdillâh b. Abdilkâdir (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-Hadîs, 1406/1986), 1/480; Ebu’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fî tevârîhi’l-a’yân*, thk. Muhammed Berakât vd. (Dımaşk: er-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 1434/2013), 4/189; Avf b. el-Hazrec oğullarındandır. Münafıkların başıdır. İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Mısır: Mektebetü ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdühû, 1375/1955), 1/526.

³⁷ Tam ismi, Muattib b. Kuşeyr İbn Müleylin b. Zeyd b. el-Attâf b. Dubey’a’dır. Muhammed b. Sa’d b. Menî’ ez-Zührî, *Kitâbü’t-Tabakâtü’l-kebîr*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebü’l-Hancı, 1421/2001), 3/429; söylendiğine göre hem münafıklık göstermiştir hem de tövbe etmiştir. Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askânî, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Mu’avvad (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1415/1995), 6/137-138.

³⁸ Bu isim, *Fâtîha’dan Nâs’a Esbâb-ı Nüzûl* adlı eserde “Vucd” (Çetiner, *Fâtîha’dan Nâs’a Esbâb-ı Nüzûl*, 1/15.) şeklinde geçmektedir. Ancak *Mefâtihu’l-gayb* tefsirinin Beyrut (1981) baskısında “Ced” olarak (Muhammed er-Râzî Fahrüddîn İbnü’l-‘Allâme Ziyâuddîn Ömer, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî el-müştehir bi’t-Tefsîri’l-Kebîr ve Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 2/67) zikredilmiştir. Bu yüzden tarafımızca tashih edilerek “Ced” şeklinde yazılmıştır.

³⁹ Tam adı, Ebû Abdillâh Ced b. Kays b. Sahr b. Hansâ’ b. Sinân b. Ubeyd b. Adî b. Ganem b. Ka’b b. Selime el-Ensârî es-Sülemî’dir. Ebu’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, thk. Alî Muhammed Mu’avvad-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1424/2002), 1/521; ensâr münafıklarındandır. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Kesf*

	bulunduğu Ehl-i Kitap münafıklarının müminlerle karşılaştıklarında “iman edip tasdik ettiklerini ve Muhammed’in vasıflarını kitaplarında bulduklarını” söyleyip kendi aralarında aksini konuşmaları ⁴⁰		
el-Bakara 2/8-20	1) Münafıklar	Mücâhid (öl. 103/721)	1/245-246, 276 (Taberî); 25 (Vâhidî); 1/81 (İbn Kesîr); 1/228, 232 (İbn Hacer); 11 (Süyûtî); 12-13 (Abdülfezzâh); 1/28, 39 (Uleyvî); 1/14 (Bedreddin)
	2) <i>Abdullâh b. Übey, Muattib b. Kuşeyr, Ced b. Kays</i> ve bunların arkadaşları		1/41 (Uleyvî)
el-Bakara 2/8-107 ⁴¹	Yahudi hahamları ile Evs ve Hazrec’den münafıklar	İbn Abbâs	1/258 (Taberî); 1/15 (Bedreddin)
el-Bakara 2/11	1) Hz. Peygamber dönemindeki münafıklar	Ehl-i tevîl	1/298 (Taberî); 1/47 (Uleyvî); 1/16 (Bedreddin)
	2) Kafirler ve inkârları sebebiyle fesada uğramaları, münafıklar ve günah işlemeleri yüzünden bozulmaları	Müfessirlerin çoğu	1/233 (İbn Hacer)
el-Bakara 2/14	1) Hakkı yalanlamayı emreden Yahudilerle yalnız kalan münafıklar	İbn Abbâs	1/307 (Taberî); 1/238 (İbn Hacer)
	2) <i>Abdullâh b. Übey</i> ’in arkadaşlarına “Müslümanları gördüklerinde onları övmek suretiyle kendilerinden geri çevirmelerini” öğütlemesi (O ve arkadaşları hakkında)	İbn Abbâs	25 (Vâhidî); 1/236-237 (İbn Hacer); 11 (Süyûtî); 1/50 (Uleyvî), 1/18-19 (Hilâlî-Âlû Nasr); 1/16-17 (Bedreddin)
	3) <i>Abdullâh b. Übey, Muattib b. Kuşeyr</i> ve <i>Ced b. Kays</i> gibi Yahudi münafıklarının müminlerle karşılaştıklarında “Muhammed’in vasıflarını Tevrât’ta bulduklarını” söylemeleri, kendi aralarında aksini konuşmaları	İbn Abbâs	1/17 (Bedreddin)

ve’l-beyân ’an tefsîri’l-Kur’ân, nşr. Salâh Bâ Osmân vd. (Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 1436/2015), 13/398; 14/35; anlatıldığına göre tövbe ederek iyi bir Müslüman olmuştur. İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 1/521.

⁴⁰ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 2/67.

⁴¹ Bu sayı aralığı tahminimizdir. Zira Taberî, sözünü ettiği âyetlerin hangileri olduğunu açıkça belirtmemiş, İbn Abbâs’tan naklen el-Bakara Sûresi’nin başından itibaren yüz (100) âyetin, adlarını ve neseplerini zikrettiği bazı Yahudi hahamları ile bazı Evs ve Hazrec münafıkları hakkında indigini belirtmiştir. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/258; öte yandan bazı tefsirlerde el-Bakara Sûresi’nin ilk dört (1-4) âyetin müminler, sonraki iki (6-7) âyetin kafirler ve onlardan sonraki on üç (8-20) âyetin münafıklar hakkında nazil olduğu ileri sürülmüştür. Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 3/87; Vâhidî, *Esbâbü nüzüli’l-Kur’ân*, 25; buna göre Taberî’nin “Başından itibaren” ifadesini, 8. âyetten itibaren şeklinde anlamak ve kast ettiği âyetleri 107. âyetle sonlandırmak mümkündür.

el-Bakara 2/17	Münafıklar	İbn Abbâs Ebu'l-Âliye (öl. 90/709)	1/56 (Uleyvî) 1/248-249 (İbn Hacer)
el-Bakara 2/27	Ehl-i Kitab'ın kafirleri ve münafıkları, muhacirler arasındaki Yahudi hahamları, onlarla yakınlık kuran İsrâiloğulları kalıntıları ile şirk üzere olan münafıklar	Müfessirler	1/435-437 (Taberî); 1/20 (Bedreddin)
el-Bakara 2/76	Yahudi münafıklarının ashab ile karşılaştıklarında inandıklarını söyleyip baş başa kaldıklarında "Tevrât'taki bilgilerin kendi aleyhlerine olabileceğini" söylemeleri	İbn Abbâs, Süddî (öl. 127/745)	2/145 (Taberî); 1/202 (İbn Kesîr); 15 (Süyûtî); 1/26 (Bedreddin)
el-Bakara 2/142	Münafıkların kible Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Harâm'a döndürüldüğünde "Müslümanların niçin önceki kibleyi bırakıp başka mekâna yöneldiklerini" söylemeleri	Süddî	2/617, 625 (Taberî); 1/389 (İbn Hacer); 1/167 (Uleyvî); 1/74 (Hilâlî-Âlü Nasr)
el-Bakara 2/142-143	Bakara 142 ile aynı	Süddî	2/640-641 (Taberî); 1/52 (Bedreddin)
el-Bakara 2/204	İsimsiz iki münafığın (Âsım b. Sâbit (öl. 3/624) ve Mersed b. Ebû Mersed'in (öl. 20/641)) bulunduğu Recî' (4/625) seriyyesinde şehit düşenler hakkında ileri geri laflar etmeleri	İbn Abbâs	40 (Süyûtî)
el-Bakara 2/204-206	1) Bakara 204 ile aynı	İbn Abbâs	35 (Abdülfettâh)
	2) Bazı münafıkların Recî' seriyyesinde şehit edilenler hakkında ileri geri konuşmaları	İbn Abbâs	3/572-574 (Taberî); 1/419 (İbn Kesîr); 1/520-521 (İbn Hacer); 1/144 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/80, 82 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/28	Abdullâh b. Übey ve arkadaşlarının Yahudileri ve müşrikleri dost edinmeleri, Müslümanların haberlerini onlara taşımaları ve Resûlullâh'a karşı zafer kazanabileceklerini ummaları	İbn Abbâs, Kelbî (öl. 146/763)	105 (Vâhidî); 2/676 (İbn Hacer); 1/335 (Uleyvî); 1/240 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/133 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/118	Medine halkından münafıklar	Mücâhid	5/709 (Taberî); 2/740 (İbn Hacer); 1/384 (Uleyvî); 1/287-288 (Hilâlî-Âlü Nasr)
Âl-i İmrân 3/11	Münafıklar	Mücâhid	5/718 (Taberî)
Âl-i İmrân 3/149	Münafıkların Uhud hezimetini sebebiyle müminlere "kardeşlerinize geri dönüp dinlerine girin"	Hiz. Ali (öl. 40/661)	1/172 (Bedreddin)

	demeleri ⁴²		
Âl-i İmrân 3/154	Sadece kendilerini düşünen, toplumun en korkağı, en ürkütücüsü ve hakka karşı en isteksizi olan münafıklar	Ebû Talha (öl. 34/654-55), Katâde (öl. 117/735), Rebî' (öl. 139/758), İbn İshâk, İbn Zeyd (öl. 182/798)	6/165-166 (Taberî); 2/128 (İbn Kesîr); 1/316 (Hilâlî-Âlü Nasr)
Âl-i İmrân 3/156	Münafıklar veya <i>Abdullâh b. Übey</i> 'in arkadaşları	Mücâhid, Süddî ve başkaları	6/176 (Taberî); 2/774 (İbn Hacer)
Âl-i İmrân 3/167	<i>Abdullâh b. Übey</i> ve 300 kişilik arkadaşının Uhud günü savaştan önce ordu saflarından çekilmeleri ⁴³	İkrime (öl. 105/723), Süddî, İbn İshâk	6/222-623 (Taberî); 2/140 (İbn Kesîr); 2/783 (İbn Hacer); 1/414 (Uleyvî)
Âl-i İmrân 3/168	<i>Abdullâh b. Übey</i> ve arkadaşları	Câbir b. Abdillâh (öl. 78/697), Süddî	6/226 (Taberî); 2/141 (İbn Kesîr)
Âl-i İmrân 3/176	Münafıklar ⁴⁴		1/185 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/188	Münafıkların Hz. Peygamber savaşa çıktığında geride kalmakla sevinmekle birlikte katılmış gibi övülmelerini ummaları	Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94)	68 (Süyûtî); 1/91, 121, 347 (Müzeynî); 1/427-428 (Uleyvî); 71 (Alî); 67 (Vâdî'i); 1/346 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/191-192 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/14	Münafıklar ve onlar gibi olanların miras taksiminde Allah ve Resûlü'ne başkaldırmaları	İbn Abbâs	6/492 (Taberî)
en-Nisâ 4/18	Münafıklar	Rebî'	6/518 (Taberî); 1/205 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/38	Bedir günü Kureyş ordusuna iâşe desteği veren Mekkeli müşriklerin ileri gelenleri veya Yahudiler yahut münafıklar ⁴⁵	İbn Abbâs, Mücâhid, Mukâtil (öl. 150/767), Süddî,	1/215 (Bedreddin)

⁴² Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-me'âni fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 4/87.

⁴³ Rivayette verilen 300 rakamı yüksektir. Bu durumda Abdullâh b. Übey'in arkadaşlarının hepsinin münafık olmadığı veya o an bazılarının doğruyu fark edemedikleri ya da Abdullâh b. Übey'in onların bazılarını kandırmış olabileceği akla gelmektedir.

⁴⁴ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 9/106.

⁴⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422/2001), 1/405.

		Zeccâc (öl. 311/923)	
en-Nisâ 4/60	1) Diyet miktarı konusunda hüküm vermesi için Yahudilerden Müslüman olanların Resûlullâh'a, Yahudi münafıklarının "sonradan Müslüman olan kâhin (Ebû Bürde el-Eslemî'ye (öl.?.)) gidelim" demeleri (iki grup hakkında)	Süddî	166-167 (Vâhidî)
	2) Müslümanlıklarını aşikâr eden münafık bir grubun Câhiliye hakimlerine gitmek istemeleri		2/305 (İbn Kesîr)
	3) Müslüman olduklarını ileri süren (tövbesinden önce Cülâs b. es-Sâmit (öl.?.), <i>Muattib b. Kuşeyr</i> , (Râfi' b. Zeyd (öl. 3/625)) ve <i>Bişr</i> 'in ⁴⁶ (öl.?) bir anlaşmazlıkta yargılanmak için Resûlullâh'a çağrıldıklarında "Câhiliye hakimleri olan kâhinlere gitmeyi" önermeleri ⁴⁷	İbn Abbâs	1/418 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/229-230 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/60-62	Nisâ 60 (3) ile aynı (<i>Bişr</i> 'in adı verilmeksizin)	İbn Abbâs	74 (Abdulfettâh)
en-Nisâ 4/60-65	Nisâ 60 (1) ile aynı	Süddî	7/192-193 (Taberî); 1/230-231 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/62-63	Dırâr Mescidi'ni inşa eden münafıklar ⁴⁸		1/232 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/72	Münafıklar	Mücâhid ve başkaları	2/314 (İbn Kesîr); 2/916 (İbn Hacer)
en-Nisâ 4/72-73	1) Münafıklar	Mücâhid	7/220 (Taberî)
	2) <i>Abdullâh b. Übey</i> ve arkadaşlarına benzer münafıkların cihada gitmekte ağır davranıp bir seriyye sıkıntı yaşadığında katılmadıkları için sevinmeleri ⁴⁹	İbn Abbâs, İbn Cüreyc (öl. 150/767)	1/238 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/77	Münafıklar ⁵⁰	Müfessirler	1/239 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/78	Yahudilerin ve münafıkların, Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra "O'nun ve arkadaşlarının uğursuzluk getirdiklerini" ileri sürmeleri ⁵¹		1/239-240 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/83	Münafıkların seriyyelerin galip veya mağlup oldukları bilgisini Resûlullâh'tan önce ifşa edip	Müfessirlerin çoğu	1/410-411 (Müzeynî)

⁴⁶ Kaynaklarda onun "Münafık Bişr" şeklinde anılmasından (bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2005), 10/187; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 10/461; 19/300; Vâhidî, *Esbâbü'nüzûli'l-Kur'ân*, 337; Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân vd. (Riyad: Matbaatu Vizâreti't-Ta'limi'l-Âlî, 1430), 16/332; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*, nşr. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Münîr Âlü Zehvî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1427/2006), 3/189 vd.) ve ensârdan olduğu bilgisinin (Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 1/264) dışında hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 4/515.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006), 6/438-439.

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/431.

⁵⁰ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 10/190.

⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/467.

	hızlıca yaymaları ve böylelikle müminlerin kalplerini zayıflatmaya çalışmaları		
en-Nisâ 4/91	Bir grup münafık ⁵²	Hasan-ı Basrî (öl. 110/728)	1/247 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/97	Müslüman olduklarını söyleyen, hicret etmeyip Mekke’de kalan, Bedir günü müşriklerle beraber savaşa çıkan ve orada öldürülen bazı münafıklar	Dahhâk (öl. 105/723)	180 (Vâhidî); 2/344 (İbn Kesîr); 1/509 (Uleyvî); 1/479-480 (Hilâlî-Âlû Nasr)
en-Nisâ 4/140	Münafıkların Medine’ye hicret ettikten sonra katıldıkları meclislerde Kur’ân’ı alaya alan Yahudileri dinlemeleri ⁵³	Müfessirler	1/281 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/141	Münafıklar ⁵⁴	Ebû Süleymân ed-Dımaşkî (öl.?)	1/281 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/142	Abdullâh b. Übey, Ebû Âmir er-Râhib ⁵⁵ (öl. 9-10/630-31) ve diğer münafıklar	İbn Cüreyc	7/611-612 (Taberî); 1/282 (Bedreddin)
el-Mâide 5/52	Münafıkların, Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyi yasaklayan el-Mâide Sûresi 51. âyet indiğinde “sıkıntılı dönemlerinde kendilerine yardım eden bu iki toplulukla dostluklarını terk edemeyeceklerini” söylemeleri ⁵⁶	İbn Abbâs	1/319 (Bedreddin)
el-Enfâl 8/21-22	Münafıklar ⁵⁷	İbn Abbâs, İbn İshâk	1/415 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/42	Tebük Gazvesi’ne katılmayıp Medine’de kalan münafıklar ⁵⁸	Müfessirler	251-252 (Vâhidî); 2/120 (Uleyvî); 1/449 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/42, 47	Tevbe 42 ile aynı	Süddî	251-252 (Vâhidî); 2/120 (Uleyvî); 1/451 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/42-50	Tevbe 42 ile aynı		120 (Abdül-fettâh)
et-Tevbe 9/45	Mazeretsiz Tebük seferine katılmamak için izin isteyen münafıklar (39 kişi oldukları ileri sürülmüştür.) ⁵⁹	İbn Abbâs	1/450 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/48	1) Tebük Gazvesi sırasında münafıklar ve şüpheli ile birlikte geride kalan Abdullâh b. Übey,	Zührî (öl. 124/742), Yezîd b.	11/489-491 (Taberî); 1/452 (Bedreddin)

⁵² Kurtubî, *el-Câmi*’, 6/512.

⁵³ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 11/82.

⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/488.

⁵⁵ Tam ismi, Ebû Âmir Amr b. Sayfî b. Zeyd b. Ümeyye b. Dubey’a’dır. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *el-İstî‘âb fî ma’rifeti’l-ashâb*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1412/1992), 1/380; Şam’da küfür üzere ölmüştür. İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/586.

⁵⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/558.

⁵⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/198.

⁵⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/263.

⁵⁹ Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, 10/110-111.

	Abdullâh b. Nebtel ⁶⁰ (öl.?) ve Rifâa b. Zeyd b. et-Tâbût ⁶¹ (öl.?)	Rûmân (öl. 130/747), Abdullâh b. Ebî Bekr (öl. 11/632-33), Âsım b. Ömer b. Katâde (ö. 120/738) ve başkaları	
	2) Akabe gecesi Resûlullâh'a suikast tertipleyen on iki münafık ⁶²	Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), İbn Cüreyc	1/452 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/49	Bazı münafıkların Hz. Peygamber savaşa çıkma emrini verdiğinde "O'nun kendilerini kadınlarla kandırdığını" belirtmeleri	İbn Abbâs	135 (Süyûtî)
et-Tevbe 9/49-59	Münafıklar		252-253 (Vâhidî); 1/453 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/58	Müellefe-i kulûb münafıkları	Kelbî	253 (Vâhidî); 2/125 (Uleyvî)
et-Tevbe 9/61	1) Bir grup münafığın ikaz edilmelerine rağmen Resûlullâh'a yakışmayacak sözler sarfetmeleri		254 (Vâhidî); 2/125 (Uleyvî); 121 (Abdül-fettâh)
	2) Tevbe 61 (1) ile aynı. Söyleyenler: Aralarında (Cülâs b. Süveyd, Rifâa b. Abdilmünzir (öl.?) ve Vedî'a b. Sâbit'in ⁶³ (öl.) yer aldığı bir grup münafık ⁶⁴		1/456 (Bedreddin)
	3) Tevbe 61 (1) ile aynı. Söyleyenler: (Cülâs b. Süveyd), Hizâm b. Hâlid ⁶⁵ (öl.?) ve Ubeyd b.	İbn Abbâs	1/456 (Bedreddin)

⁶⁰ Tam ismi, Abdullâh b. Nebtel b. el-Hâris el-Ensârî'dir. Amr b. Avf oğullarından olup münafıklardandır. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 4/2256.

⁶¹ Yahudilerin ileri gelenlerindendir. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/560; Müslümanlığını izhar ettikten sonra nifaka düşmüştür. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/533-534.

⁶² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/113; bu rivayette tarihi tutarsızlık vardır. Zira Akabe Biatları hicrî 621-622 yıllarında yapılmış, Tebük Gazvesi ise hicrî 630 yılında gerçekleşmiştir.

⁶³ Münafıklardan olup Amr b. Avf oğullarındandır. Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkîdî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 3/1003.

⁶⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/125.

⁶⁵ Tam adı, Ebû Vedî'a Hizâm b. Hâlid (Vedî'a)'dır. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1416/1996), 5/408; (dip. 1), 5/408; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 2/230; Ubeyd b. Zeyd b. Mâlik oğullarındandır. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/523; Mescid-i Dirâr'ın münafık banilerindendir. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/530; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstädter (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1361/1924), 469; rivayet edildiğine göre Hizâm b. Hâlid, kızını bir adamla evlendirmiş, kız Peygamber'e gelerek kendi rızası dışında evlendirildiği için şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onu kocasından uzaklaştırmış ve "Evlilikte kızlarınızı zorlamayın." buyurmuştur. Sonra kız, dul iken Ebû Lübbâbe el-Ensârî (öl.?) ile evlenmiştir. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 5/408; Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayette sözü edilen kişinin Hizâm b. Vedî'a' olduğu da söylenmiştir. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (dip. 1) 5/408.

	<i>Hilâl</i> ⁶⁶ (öl.?) ⁶⁷		
	4) Tevbe 61 (1) ile aynı. Söyleyenler: Aralarında (Cülâs b. Süveyd, Maḥşî b. Humeyyir (öl. 12/633)) ve <i>Vedî'a b. Sâbit</i> 'in bulunduğu bir grup münafık	Süddî	2/286 (Hilâlî-Âlü Nasr)
et-Tevbe 9/61-62	Aralarında (Cülâs b. Süveyd) ve <i>Vedîa b. Sâbit</i> 'in bulunduğu münafıklardan bir grubun Hz. Peygamber'e kırıcı laflar ettikten sonra yeminle bunu reddetmeleri	Süddî	254-255 (Vâhidî); 2/126 (Uleyvî); 1/456 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/64	1) Münafıkların aralarında konuştukları şeylerin Allah tarafından ifşa edilmesinden kaygılanmaları	Mücâhid	11/541-542 (Taberî); 1/457 (Bedreddin)
	2) On iki münafığın Tebük Gazvesi'nden dönerken Akabe gecesi Resûlullâh'a suikast düzenlemesi ⁶⁸	İbn Keysân (öl. 320/932 [?])	2/127 (Uleyvî); 1/458 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/65	1) Bir grup münafığın "Resûlullâh'ın Tebük Gazvesi'nde dile getirdiği Şam'ı fethetme umutlarının imkânsızlığını sadece laf ve eğlence olsun diye söylediklerini" itiraf etmeleri	Katâde	254 (Vâhidî); 137 (Süyûtî); 2/128 (Uleyvî); 2/288 (Hilâlî-Âlü Nasr)
	2) Bir grup münafığın "Peygamber'e ettikleri çirkin lafları sadece oyun eğlence olsun diye söylediklerini" belirtmeleri	Saîd b. Cübeyr	2/289-290 (Hilâlî-Âlü Nasr)
	3) Aralarında <i>Vedî'a b. Sâbit</i> ve (Maḥşî b. Humeyyir)'in bulunduğu Amr b. Avf oğullarından bir grup münafığın Tebük'e yola çıkan Hz. Peygamber'le eğlenmeleri	İbn Abbâs	2/289 (Hilâlî-Âlü Nasr)
et-Tevbe 9/65-66	Tevbe 65 (1) ile aynı	Katâde	121-122 (Abdül-fettâh); 1/458 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/66	1) Tevbe 65 (3) ile aynı. Eğlenenler: (Maḥşî b. Humeyyir) ile bir grup münafık	Ka'b b. Mâlik (öl. 50/670)	129-130 (Alî)
	2) <i>Ced b. Kays</i> ve <i>Vedî'a b. Sâbit</i> 'in Tebük seferi dönüşünde Hz. Peygamber'le alay etmeleri ve <i>Cüheyr b. Humeyr</i> 'in ⁶⁹ (öl.?) buna susup gülmesi ⁷⁰	İbn Abbâs	1/459 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/74	Tebük Gazvesi'ne Resûlullâh'la birlikte çıkan münafıkların, baş başa kaldıklarında "Kendilerinin Hz. Peygamber'e ve ashabına sövüp dine saldırdıklarını" yemin ederek reddetmeleri	Dahhâk	256 (Vâhidî); 2/129 (Uleyvî); 1/460 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/74	On küsur münafığın Tebük Gazvesi'nde Resûlullâh'ı öldürmeye yeltenmeleri	Dahhâk	122 (Abdül-fettâh); 4/159 (İbn Kesîr); 1/462 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/75	1) Allah lütfederse sadaka vereceklerini söyleyen <i>Nehtel b. Hâris</i> ⁷¹ (öl.?), <i>Ced b. Kays</i> , (Sa'lebe b.	Dahhâk	1/468 (Bedreddin)

⁶⁶ Hakkında kaynaklarda herhangi bir veriye erişilememiştir.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/272.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/274; bu konu hakkında 61 nolu nolu dipnota bakınız

⁶⁹ Hakkında kaynaklarda herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/274-275.

⁷¹ Tam ismi, Nehtel b. el-Hâris b. Kays b. Zeyd b. Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf el-Ensârî el-Evsî'dir. Adı münafıklar arasında anılmıştır. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/329.

	Hâtıb (öl.?) ve <i>Muattib b. Kuşeyr</i> 'in zenginliklerinde cimrilik etmeleri ⁷²		
	2) <i>Nebtel b. Hâris</i> , <i>Ced b. Kays</i> ve <i>Muattib b. Kuşeyr</i>	Dahhâk	1/467 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/75-77	Münafıkların Hz. Peygamber'i yalanlamaları, sırtına hainlik edip birlikte savaşa gitmeye söz verip caymaları	Câbir b. Abdillâh	11/585-586 (Taberî)
et-Tevbe 9/75-78	Münafıkların 75-78. âyetlerde anlatılan tavırları ve sergiledikleri ikiyüzlülükleri		122 (Abdül-fettâh)
et-Tevbe 9/79	Münafıkların ahabın az ya da çok sadaka vermelerini dedikodu malzemesi yapıp alaya almaları	İbn Abbâs, Abdurrahmân b. Avf (öl. 32/652), Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12), Ebû Sâid el-Hudrî (öl. 74/693-94), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (öl. 42/662 [?]), İbn İshâk, Hasan-ı Basrî, Rebî', Mücâhid, Katâde ve başkaları	260 (Vâhidî); 1/592 (Müzeynî); 131 (Alî); 2/301-309 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/468-470 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/79-80	Tevbe 79 ile aynı	Ebû Akîl el-Ensârî (öl.?)	2/135-136 (Uleyvî); 2/304 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/470 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/81	Bazı münafıkların "yazın sıcaklığında Tebük Gazvesi'ne çıkamayacaklarını" söylemeleri	İbn Abbâs	11/604 (Taberî); 4/166 (İbn Kesîr); 123 (Abdül-fettâh)
et-Tevbe 9/91	Münafıklar	Mücâhid	2/319 (Hilâlî-Âlü Nasr)
et-Tevbe 9/95	1) Tebük Gazvesi'ne katılmamak için Resûlullâh'tan izin koparan iki münafıktan birisi olan (Mahşî'nin) Resûlullâh'a varıp hata ettiğini itiraf etmesi, diğerinin sözlerini yeminle yalanlaması ⁷³	İbn Abbâs	11/629-630 (Taberî)
	2) Münafıkların Tebük Gazvesi'ndeki durumu		1/600 (Müzeynî)
et-Tevbe 9/96	<i>Ced b. Kays</i> , <i>Muattib b. Kuşeyr</i> ve bunların seksen küsur münafık arkadaşları ⁷⁴	Mukâtîl	1/476 (Bedreddin)

⁷² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/283.

⁷³ Başka bir rivayette İbn Abbâs, bu âyetin *Ced b. Kays*, *Muattib b. Kuşeyr* ve bunların seksen kişilik münafık arkadaşları hakkında indiğini belirtmiştir. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 14/5; Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin*, 2/397; Mukâtîl ise 95-96. âyetlerin Abdullâh b. Übey hakkında indiğini söylemiştir. Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin*, 2/397.

⁷⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 11/4.

et-Tevbe 9/101	Medine halkındaki Cüheyne, Müzeyne, Eslem ve Gıfâr kabilelerinden: <i>Abdullâh b. Übey</i> , <i>Ced b. Kays</i> , <i>Muattib b. Kuşeyr</i> , (Cülâs b. Süveyd) ve <i>Ebû Âmir er-Râhib</i>	Kelbî	263 (Vâhidî); 2/144-145 (Uleyvî); 1/477 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/107	1) <i>Ebû Âmir</i> ve münafıklar	Mücâhid	11/677 (Taberî)
	2) <i>Ebû Âmir</i> ve Dırâr Mescidi'ni kuran münafıklar	İbn Zeyd	11/679-680 (Taberî)
	3) Aralarında <i>Yahdec</i> 'in ⁷⁵ (öl.?) yer aldığı Nifak Mescidi'ni tesis eden ensârdan bazı münafıklar	İbn Abbâs	143 (Süyûtî)
	4) <i>Ebû Âmir er-Râhib</i> ve aralarında Abdullâh b. Huneyf'in (öl.?) dedesi <i>Bahzec/Bahdec</i> ⁷⁶ (öl.?), <i>Vedi'a b. Hizâm</i> ⁷⁷ (öl.?) ve (Mücemmi' b. Cârîye'nin (öl. 60/680 [?])) yer aldığı Nifak Mescidi'ni yapan ensârdan bazı münafıklar	İbn Abbâs	11/676 (Taberî); 2/329 (Hilâlî-Âlü Nasr)
	5) <i>Ebû Âmir er-Râhib</i> ve Dırâr Mescidi'ni kuran on iki münafık: <i>Hizâm b. Hâlid</i> , (Sa'lebe b. Hâtıb), <i>Muattib b. Kuşeyr</i> , <i>Ebû Habîbe b. el-Ez'ar</i> ⁷⁸ (öl.?), <i>Abbâd b. Huneyf</i> ⁷⁹ (öl.?), <i>Cârîye b. Âmir</i> ⁸⁰ (öl.?) ve	Müfessirler	264-265 (Vâhidî); 2/150-151 (Uleyvî); 1/480-482 (Bedreddin)

⁷⁵ Bu şahsın adı bağlamında kaynaklarda, *Yahdec* (Süyûtî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 143), *Bahzec* (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522; 2/530; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/676; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, 265; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/523) ve *Bahdec* (Taberî, *Câmiu'l-beyân*, (dip. 2) 11/676; Hilâlî-Âlü Nasr, *el-İstî'âb*, 2/329) isimlerine rastlanılmıştır. Bu adları taşıyan söz konusu üç kişinin aynı şahıs olduğu düşünülmektedir. Zira her üç ismin ortak noktası aynı olayın içinde yer alması ve Mescid-i Dırâr'ı inşa eden gruptan birisi olmasıdır. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522; 2/530; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, 264-265; Süyûtî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 143; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/523; dolayısıyla kanaatimiz mezkûr isimlerin tek şahıs olduğudur. Kaynaklardaki isim farklılığı, muhtemel bir tashîf veya vehim olasılığını akla getirmektedir. Bu bağlamda *ed-Dürrü'l-mensûr*'ün muhakkiki Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, bu ismin söz konusu kitabın yazma nüshalarında *Tahdah*, *Bahzeh* ve *Bahdec* şeklinde geçtiği notunu düşmüştür. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, (dip. 2) 7/523; ayrıca onun Dubey'a oğullarından (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522; 2/530) ve Abdullâh b. Huneyf'in (öl.?) dedesi (Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/523) olduğu da ileri sürülmüştür.

⁷⁶ Bu isim için 74 nolu nolu dipnota bakınız.

⁷⁷ Kaynaklarda hakkında şu iki olaydan söz edilmiştir. Birincisi: Bir gün *Vedi'a*, kızını nikahlamış, kızı da Rasûlullâh'a gelerek babasının onu kendisine denk olmayan birisiyle evlendirdiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *Vedi'a'yı* çağırtmış ve ona bu konuda kızının görüşünü alıp almadığını sormuştur. Rasûlullâh, hayır cevabını alınca bu nikahı reddetmiş ve evliliğe izin vermemiştir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/413. İkinci: Bir keresinde Hz. Ömer, *Vedi'a'yı* çağırıp efendisinin mirasını en çok onun hak ettiğini söylemiştir. *Vedi'a* Hz. Ömer'e Allah'ın kendilerini o mirastan zengin kıldığını ve bir şey almak istemediğini belirtince Hz. Ömer, mirası Beytülmâl'e aktarmıştır. *Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî*, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacî (Karaçi-Kahire: Câmîâtü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye-Dâru'l-Va'y, 1412/1191), 14/420.

⁷⁸ Tam adı, *Ebû Habîbe (Habîb) b. el-Ez'ar b. Zeyd b. el-Attâf b. Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs el-Ensârî el-Evsî ed-Dubey'i*'dir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 6/65; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 7/72; Dubey'a oğullarındandır. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522; Bedir ve Uhud'a tanıklık etmiştir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 6/65; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 7/72; nifakıyla bilinen *Ebû Habîbe b. el-Ez'ar*, Mescid-i Dırâr'ı inşa eden on iki münafıktan biridir. Vâkidî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/184; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 468; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, 264-265.

⁷⁹ Tam ismi, *Abbâd b. Huneyf b. Vâhib*'dir. İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 467-468; ashâbdan Osmân b. Huneyf el-Ensârî el-Evsî (öl. 41/661 [?]) ile Sehl b. Huneyf el-Ensârî el-Evsî'nin (öl. 38/658-59) kardeşidir. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 3/497; Mescid-i Dırâr'ı kuran münafıklardan biridir. İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 467-468; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, 265.

⁸⁰ Tam adı, *Cârîye b. Âmir b. Mücemmi' b. el-Attâf b. Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs b. Hârîse*'dir. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/437, 441; ayrıca bk. Vâkidî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1047; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522; Sa'lebe b. Amr b. Avf oğullarındandır. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/522.

	iki oğlu (Mücemmi') ve Zeyd ⁸¹ (öl.?), Nebtel b. Hâris, Bahzec (öl.?), Bicâd b. Osmân ⁸² (öl.?) ve Vedî'a b. Sâbit ⁸³		
	6) Dırâr Mescidi'ni inşa eden münafıklar	Ebû Rühm Külsûm b. Husayn el-Gıfârî (öl.?)	2/330 (Hilâlî-Âlü Nasr)
et-Tevbe 9/107-110	1) Tevbe 107 (5)'te adları mezkûr Dırâr Mescidi'ni kuran on iki münafık	Zührî, Yezîd b. Rûmân, Abdullâh b. Ebî Bekr, Âsım b. Ömer b. Katâde ve başkaları	11/672-674 (Taberî); 4/185-186 (İbn Kesîr)
	2) Nifak Mescidi'ni inşa eden Amr b. Avf oğulları münafıkları	Saîd b. Cübeyr	2/332 (Hilâlî-Âlü Nasr)
	3) Tevbe 107-100 (2) ile aynı	-	124-125 (Abdül-fettâh)
	4) Dırâr Mescidi'ni inşa eden münafıklar	Ebû Rühm	142-143 (Süyûtî)
Hûd 11/5	1) Münafıkların "Muhammed'e düşmanlık etmek üzere irtibatı kapattıkları ve sırtlarını döndüklerinde kendilerini kimsenin bilemeyeceğini" ileri sürmeleri ⁸⁴		2/620 (Müzeynî); /163 (Uleyvî)
	2) Bazı münafıkların Hz. Peygamber'e rastladıklarında kendilerini imana çağırmasın diye sırtlarını çevirmeleri, başlarını eğip elleriyle yüzlerini örtmeleri		2/620 (Müzeynî)
	3) Bazı münafıkların Resûlullâh'la karşılaştıklarında sırtlarını dönüp başlarını eğmeleri	Abdullâh b. Şeddâd (öl. 82//701)	129 (Abdül-fettâh); 2/163 (Uleyvî); 2/364 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/501-502 (Bedreddin)
el-Enbiyâ 21/1; Hûd 11/8	en-Nahl Sûresi 1. âyet nazil olunca birbirlerine işledikleri kötü amellerden bir kısmını bırakalım diyen bazı münafıkların Allah'ın emrinden bir şey inmediğini gördüklerinde "İnen bir şey görmüyoruz"	İbn Cüreyc	14/158-159 (Taberî); 2/412-413 (Hilâlî-Âlü Nasr); 2/540

⁸¹ Tam adı, Zeyd b. Cârîye b. Âmir b. Mücemmi' b. el-Attâf el-Ensârî el-Evsî'dir. İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 2/541; Amr b. Avf oğullarından olup ensârdandır. Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Büstî, *Meşâhîrü 'ulemâ' i'l-emsâr*, nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 25; Sıffîn Muharebesi (İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 2/541) ve Hayber'de bulunmuştur. Medine'de ölmüştür. İbn Hibbân, *Meşâhîrü 'ulemâ' i'l-emsâr*, 25.

⁸² Tam adı, Bicâd b. Osmân b. Âmir b. Mücemmi' b. el-Attâf b. Dubey'a'dır. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 10/327-328; isminin *Nicâd* olduğu da söylenmiştir. Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, 1/482; Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf oğullarından olup (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/521) ensâr (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/519, 521) münafıklarındandır. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/519, 521; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 467; Abdurrahmân es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, thk. Abdurrahmân el-Vekîl (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1387/1967), 4/314; Mescid-i Dırâr'ı tesis eden gruptandır. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/194; Vâhidî, *Esbâbü'nüzûli'l-Kur'ân*, 264-265.

⁸³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/186.

⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/70.

	ki” demeleri		(Bedreddin)
en-Nûr 24/53	Münafıkların yemin ederek “şayet Hz. Peygamber cihadı emretmiş olsaydı cihada çıkardık” demeleri ⁸⁵		2/655 (Bedreddin)
en-Nûr 24/62	Hz. Peygamber’in meclislerinde ve hutbelerinde dikkat çektiği münafıklar ⁸⁶		2/250 (Uleyvî)
en-Nûr 24/63	1) Bazı münafıkların Resûlullâh’ın hutbe irat ederken işaret parmağıyla izin verdiği ashabın yanına gizlenerek dışarı çıkmaları ⁸⁷	Mukâtil b. Hayyân (öl. 135/752)	2/599-600 (Hilâlî-Âlü Nasr); 2/662 (Bedreddin)
	2) Münafıkların Hz. Peygamber hutbe okurken kimse tarafından görülmediklerini düşündüklerinde mescitten çıkıp bir gören olursa kalıp namaz kılmaları	Kelbî	2/662 (Bedreddin)
el-Ankebût 29/10	1) Mekke’deki bir grup münafığın iman edip eziyet görünce şirke dönmeleri	Dahhâk	18/365 (Taberî); 352 (Vâhidî); 2/265 (Uleyvî); 3/45 (Hilâlî-Âlü Nasr)
	2) Bazı zayıf Müslümanların müşriklerin eziyet ve baskılarından dolayı dinden döndüklerini söyleyip bunu Hz. Peygamber ve Müslümanlardan gizlemeleri ⁸⁸		2/689 (Bedreddin)
el-Ahzâb 33/12	Hendeک günü münafıkların “Muhammed’in Pers ve Rum topraklarının fethedileceğini vadettiğini, oysa orada kuşatıldıklarını, ihtiyaçlarını dahi karşılayamadıklarını, Allah’ın ve elçisinin kendilerine boş vaatlerde bulunduklarını” söylemeleri	Katâde	19/38-39 (Taberî); 3/91-92 (Hilâlî-Âlü Nasr)
el-Ahzâb 33/12; Âl-i İmrân 3/26	Münafıkların hendeک kazılması sırasında “Peygamber’in kendilerini umutlandırdığını ve boş vaatlerde bulunduğunu” ileri sürmeleri	Amr b. Avf el-Müzenî (öl.?)	103-104 (Vâhidî); 2/714-715 (Bedreddin)
el-Ahzâb 33/12	Üstteki (Ahzâb 33; Âl-i İmrân 26) ile aynı	Amr b. Avf el-Müzenî	19/39-42 (Taberî); 206-207 (Süyûtî); 181 (Abdülfeţâh); 3/87-89 (Hilâlî-Âlü Nasr)
el-Ahzâb 33/58	Bazı münafıkların mümin kadınlara sataşıp eziyet vermeleri	Ebû Mâlik (öl.?)	377 (Vâhidî)
el-Ahzâb 33/60	Bir grup münafığın nifaklarını açığa vurmak istemeleri	Katâde	3/145 (Hilâlî-Âlü Nasr)
Yâsîn 36/47	Münafıklar ⁸⁹		2/747 (Bedreddin)
ez-Zuhruf 43/19	Bir grup münafığın “Allah’ın cinlerle akrabalığı bulunduğunu ve onların arasından meleklerin çıktığını” söylemeleri	Katâde	228 (Süyûtî); 3/196 (Hilâlî-Âlü Nasr)
el-Mücâdele	Yahudilerin ve münafıkların Hz. Peygamber’in ikazına rağmen müminlerin yakınında kendi	İbn Abbâs, Mücâhid	430 (Vâhidî); 2/307 (Uleyvî);

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi*’, 15/319.

⁸⁶ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 24/39.

⁸⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 18/226.

⁸⁸ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 20/140.

⁸⁹ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 22/209.

58/8	aralarında gizli gizli konuşmaları ve konuşurken onlara bakmaları ⁹⁰		2/856-857 (Bedreddin)
el-Mücâdele 58/8	Münafıkların Hz. Peygamber'e "sâmun aleyküm (Başına ölüm gelsin)" şeklinde selam vermesi	İbn Abbâs	22/472 (Taberî); 8/75 (İbn Kesîr); 2/965-966 (Müzeynî)
el-Mücâdele 58/9, 12	Münafıkların ve Yahudilerin Hz. Peygamber'le gizli gizli konuşup O'nun için "işiten bir kulaktır" demeleri ve bunun Müslümanlara ağır gelmesi ⁹¹	Zeyd b. Eslem (öl. 136/754)	2/858 (Bedreddin)
el-Mücâdele 58/14	Münafıkların Yahudilerle dostluk kurup öğüt vermeleri ve müminlerin sırlarını onlara aktarmaları	Katâde	22/487 (Taberî); 2/973 (Müzeynî)
el-Haşr 59/11	1) <i>Abdullâh b. Übey</i> , onun arkadaşları ve onlar gibi olanlar	İbn Abbâs	22/535 (Taberî)
	2) <i>Abdullâh b. Übey</i> , <i>Rifâa/Râfia b. Tâbût</i> , <i>Abdullâh b. Nebtel</i> ve <i>Evs b. Kayzî</i> ⁹² (öl.?)	Mücâhid	22/535 (Taberî); 2/869 (Bedreddin)
	3) <i>Abdullâh b. Übey</i> , Kavkal'ın (öl.?) oğulları <i>Vedi'a</i> ⁹³ (öl.?) ve <i>Mâlik</i> ⁹⁴ (öl.?), <i>Süveyd</i> ve <i>Dâ'is</i> ⁹⁵ (öl.?) ⁹⁶		2/869 (Bedreddin)
el-Haşr 59/11	Kurayza ve Nadîr oğullarından bazı münafıkların "eğer Nadîr halkı topraklarından çıkarılırlarsa kendilerinin de onlarla birlikte çıkacaklarını" söylemeleri	Süddî	259 (Süyûtî); 227 (Abdül-fettâh); 2/311 (Uleyvî); 3/371-372 (Hilâlî-Âlû Nasr); 2/869 (Bedreddin)
el-Münâfikûn 63/1	<i>Abdullâh b. Übey</i> arkadaşlarına "Resûlullâh'ın yanında yer alan şahıslara infakta bulunmamalarını, Medine'ye döndüklerinde güçlülerin zayıfları oradan kovacaklarını" söyledikten sonra o ve arkadaşlarının bunu yeminle yalanlamaları ve (Zeyd b. Erkâm'ın (öl. 68/688)) doğrulanması	Zeyd b. Erkâm	22/655-656 (Taberî); 8/154 (İbn Kesîr); 266 (Süyûtî); 233 (Abdül-fettâh); 247 (Vâdî'î); 219 (Alî); 3/412-

⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, 20/308.

⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 20/322.

⁹² Tam adı, *Evs b. Kayzî İbn Amr b. Zeyd b. Cüşem b. Hârise b. el-Hâris b. Eys el-Ensârî el-Evsî*'dir. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/277; Sa'lebî, *Ahzâb Süresi* 13. âyetinde "وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ / Onlardan bir grup demişti." ifadesi ile münafıklar yani *Evs b. Kayzî* ve ashâbının murad edildiğini söylemiştir. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 21/362; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 1/305; *Evs* ve iki oğlu *Arâbe* ve *Abdullâh*, Uhud'a tanıklık etmiştir. *Evs*'in münafıklardan olduğu ileri sürülmüştür. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 1/305; Mücâhid, *Haşr Süresi* 10. âyetinin "وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ / Bunların ardından gelenler." kısmı ile kast olunanlar arasında *Abdullâh b. Nebtel* ve *Evs b. Kayzî*'yi saymıştır. Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-imâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410/1989), 653; *Evs b. Kayzî*, Uhud günü korku ile dağılmak üzere olan iki bölükten biri olan *Hârise b. el-Hâris* oğulları arasında yer almıştır. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1423/2002), 1/299.

⁹³ Avf b. el-Hazrec oğullarındandır. Alî b. Hazm el-Endelüsî, *Cevâmi'u's-sîre ve hamsü resâile uhrâ*, thk. İhsân Abbâs-Nâsirüddîn el-Esed (Mısır: Dâru'l-Me'ârif bi-Mısır, ts.), 99.

⁹⁴ Avf b. el-Hazrec oğullarındandır. İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 470; Alî b. Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 99.

⁹⁵ Avf b. el-Hazrec oğullarından (İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 470; Alî b. Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 99) olup yahudi münafıklarındandır. Mihmâs b. Abdullah b. Muhammed el-Cel'ûd, *el-Muvâlât ve'l-mu'âdât fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye* (Riyad: y.y., 1407/1987), 1/432.

⁹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/191.

			413 (Hilâlî-Âlü Nasr); 2/882 (Bedreddin)
el-Münâfikûn 63/1-8	Münâfikûn 1 ile aynı	Zeyd b. Erkâm	2/316 (Uleyvî)
el-Münâfikûn 1-11	Abdullâh b. Übey ve onun gibi olanlar	İbn İshâk, Âsım b. Ömer b. Katâde, Abdullâh b. Ebî Bekr, Muhammed b. Yahyâ b. Habbân (öl. 121/739)	22/669 (Taberî)
el-Münâfikûn 63/7	Münafıklar	İkrime	22/663 (Taberî); 2/888 (Bedreddin)
el-Münâfikûn 63/9	Münafıklar veya müminler ⁹⁷	Bazı müfessirler	2/890 (Bedreddin)
el-Maûn 107/4	Münafıkların müminlere karşı namazda gösteriş yapmaları, gıyaplarında namazı terk etmeleri ve onlara emanet bir şey vermemeleri	İbn Abbâs	307 (Süyûtî); 2/337 (Uleyvî), 2/972 (Bedreddin)
el-Maûn 107/7	Münafıkların kendilerinden istekte bulunan Müslümanlara emanet bir şey vermemeleri	İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53)	3/563 (Hilâlî-Âlü Nasr)

Tablo 2’de verilen âyetlerin sûre ve sayı dağılımları çoktan aza şu şekildedir: el-Bakara (105), et-Tevbe (39), en-Nisâ (19), Âl-i İmrân (11), el-Münâfikûn (11), el-Mücâdele (4), en-Nûr (3), el-Ahzâb (3), el-Enfâl (2), Hûd (2), el-Maûn (2), el-Mâide (1), el-Enbiyâ (1), el-Ankebût (1), Yâsîn (1), ez-Zuhruf (1), el-Haşr (1). Toplam 17 sûre, 207 âyet.

1.2. Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Münafıkların Konu Edilip Münafıklar Dışındaki Muhataplar (İnsanlar/Gruplar) ve Çeşitli Hususlar Hakkında İndiği Belirtilen Âyetler

Burada, aşağıda Tablo 3’de görüldüğü üzere sebeb-i nüzûl rivayetlerinde münafıklar konu edildiği hâlde onların haricindeki insanlar ya da gruplar yahut çeşitli hususlar hakkında indiği söylenen âyetler belirlenmeye gayret edilecektir.

Tablo 3: Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Münafıkların Konu Edilip Münafıklar Dışındaki Muhataplar (İnsanlar/Gruplar) ve Çeşitli Hususlar Hakkında İndiği Belirtilen Âyetlerin İstatistikleri

İnen Âyet/ler	Âyet/lerin Sebeb-i Nüzûlü	Kim/lerin Kavli	Cilt/Sayfa No (Müellifin Kısa Adı)
el-Bakara	Müşriklere katılmak üzere Resûlullâh’tan	İbn Abbâs,	12-13 (Süyûtî);

⁹⁷ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 30/18.

2/19	kaçarken yolda şiddetli gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımın eşlik ettiği yağmura yakalanan Medine halkından iki münafığın durumu	İbn Mes'ûd ve bazı ashab	1/19-20 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/17-18 (Bedreddin)
el-Bakara 2/26	Münafıkların “Allah’ın el-Bakara Sûresi 17. ve 19. âyetlerinde zikrettiği misalleri vermekten daha yüce ve üstün olduğunu” söylemeleri	İbn Abbâs, Süddî	26 (Vâhidî); 1/22-23 (Hilâlî-Âlü Nasr)
el-Bakara 2/26-27	Bakara 26 ile aynı	İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve ashabdan diğerleri	1/423 (Taberî); 13 (Süyûtî); 1/74 (Uleyvî); 13 (Abdulfettâh); 1/19 (Bedreddin)
el-Bakara 2/214	<i>Abdullâh b. Übey</i> ve diğer münafıkların “Müslümanların ‘ölülerimiz, cennettedirler’ sözüne karşılık boş şeyler umduklarını” söylemeleri ⁹⁸	Mukâtîl	1/85 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/26	Münafıkların ve Yahudilerin Resûlullâh Mekke’yi fethedip ümmetine İran ve Rum topraklarını vadettiğinde “bunun imkânsız olduğunu, O’nun Mekke ve Medine’yle yetinmeyip gözünü İran ve Rum topraklarına diktiğini” söylemeleri	İbn Abbâs, Enes b. Mâlik, Katâde	102 (Vâhidî); 2/675 (İbn Hacer); 50 (Abdulfettâh); 1/331-332 (Uleyvî); 1/237 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/131 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/32	<i>Abdullâh b. Übey</i> ’in, arkadaşlarına “Muhammed’in kendisine itaati Allah’a itaat saydığını, Hristiyanların İsa’ya ibadet ettiği veya O’nu sevdiği gibi kendisine ibadet edilmesini veya sevgi duyulmasını emrettiğini” belirtmesi	İbn Abbâs	2/679 (İbn Hacer); 1/338 (Uleyvî); 1/244 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/134 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/122	Uhud günü <i>Abdullâh b. Übey</i> ve 300 kişilik arkadaşının ordu saflarından çekilmesi ⁹⁹ üzerine Hârise oğulları ile Seleme oğullarının dağılıp çekilmeye yüz tutması (Müslümanlar hakkında)	Süddî	6/13 (Taberî); 2/95 (İbn Kesîr); 2/744-745 (İbn Hacer); 1/314-315 (Müzeynî); 1/388-389 (Uleyvî)
Âl-i İmrân 3/128	Resûlullâh’ın sabah namazında bazı münafıklara beddua etmesi	İbn Ömer (öl. 73/693)	1/317 (Müzeynî)
Âl-i İmrân 3/161	Münafıkların “Peygamber’i Bedir ganimetleri arasında kaybolan kadife bir kumaşı almakla” suçlamaları	İbn Abbâs	130 (Vâhidî); 2/132 (İbn Kesîr); 1/410 (Uleyvî); 59 (Vâdi’i)
Âl-i İmrân 3/162	Hz. Peygamber Uhud savaşına çıkmayı emredince münafıkların iştirak etmeyip müminlerin katılması ¹⁰⁰		1/178 (Bedreddin)
Âl-i İmrân 3/179	Hz. Peygamber’e kendisine iman edeceklerle O’nu inkâr edecekler bildirildiğinde münafıkların “alay edip O’nun böyle iddia ettiğini oysa O’nunla bir arada oldukları hâlde kendilerini	Süddî	136 (Vâhidî); 1/339 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/186 (Bedreddin)

⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/178.

⁹⁹ Bu konu hakkında 42 nolu nolu dipnota bakınız.

¹⁰⁰ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 4/111.

	tanımadığını” söylemeleri ¹⁰¹		
Âl-i İmrân 3/199	Münafıkların Resûlullâh’ın Necâşî Ashame’nin (öl. 9/630) cenaze namazını kıldırmasını yermeleri	Câbir b. Abdillâh, İbn Abbâs, Enes b. Mâlik, Katâde, İbn Cüreyc	6/327-329 (Taberî); 143-144 (Vâhidî); 1/195 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/64	Hile yapmak için Hz. Peygamber’e gelen on iki münafığın planladıkları bu eylemden ötürü işin başında Allah’tan mağfiret dilemeyince Resûlullâh tarafından huzurdan çıkartılmaları ¹⁰²	Ebû Bekr el-Esamm (öl. 200/816)	1/232-233 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/78	Cihattan geri duran münafıkların “Uhud şehitleri için öldürülenler şayet yanımızda olsalardı ölmezler ve öldürülmezlerdi” demeleri	İbn Abbâs	171 (Vâhidî); 1/493 (Uleyvî); 1/438 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/239 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/80	Münafıkların “Peygamber’in kendisine itaat edenin Allah’a boyun eğmiş sayılacağı sözüyle şirke yakın olduğunu ve O’nu rab edinmelerini isteyeceğini” ileri sürmeleri ¹⁰³	Mukâtil	1/240 (Bedreddin)
en-Nisâ 4/88	1) Ashabın hava değişimi düşüncesiyle bir süreliğine Medine’den çıkıp giden bazı münafıklar hakkında “Din kardeşlerimiz” veya “Münafıklar” şeklinde iki görüş belirtmeleri	Süddî	7/285-286 (Taberî); 1/444-445 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/243 (Bedreddin)
	2) Müslümanların münafıkları öldürüp öldürmemesi konusunda görüş ayrılığına düşmeleri	Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?])	7/282 (Taberî)
en-Nisâ 4/138	el-Fetih Sûresi’nde Hz. Peygamber ve müminlerin bağışlandığını bildiren âyetler inince <i>Abdullâh b. Übey</i> ve beraberindeki bir grubun “bize bir şey yok mu?” demeleri ¹⁰⁴	Mukâtil	1/280 (Bedreddin)
el-Mâide 5/57	<i>Rifâa b. Zeyd ve Süveyd b. el-Hâris</i> ¹⁰⁵ (öl.?) münafıklık gösterdikleri hâlde bazı Müslümanların	İbn Abbâs	202 (Vâhidî); 1/583 (Uleyvî)

¹⁰¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/351.

¹⁰² Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 10/167.

¹⁰³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/436; Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 10/199.

¹⁰⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/487.

¹⁰⁵ Tam adı, Süveyd b. el-Hâris el-Ezdî’dir. İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/593; bazı eserlerde onunla ilgili sadece kavmiyle beraber Hz. Peygamber’e gelişini konu edinen meşhur şu kıssa anlatılmıştır: Kavminden yedi kişinin yedincisi olan Süveyd, hep birlikte Hz. Peygamber’e varmışlar ve O’nunla konuşmuşlardır. Rasûlullâh onların konuşmalarını beğenmiştir. Kimler olduklarını sormuş, onlar da müminler olduklarını belirtmişlerdir. Rasûlullâh’ın “*Her sözün bir hakikati vardır. İmanınızın hakikati nedir?*” sorusuna “Bunlar, on beş özelliktir.” şeklinde cevap vermişlerdir. Akabinde Rasûlullâh’ın kendilerine iman ve amel konusunda emrolundukları hasletler ve Câhiliye dönemi ahlaklarına dair yönelttiği soruları cevaplamışlardır. Bunun üzerine Rasûlullâh “*Halim selimler, âlimler; dürüstlüklerinden ötürü az daha peygamber seviyesine yükseleceklerdi.*” buyurmuştur. Bu topluluk Rasûlullâh’ın yanından ayrılmışlar, O’nun vasiyetini koruyup amel etmişlerdir. Süveyd, bu kişiler ve evlatları arasından kendisinden başkasının hayatta kalmadığını söylemiş ve Allah’a kendisini değiştirmeden ruhunu alması için dua etmiştir. Ebû Süleymân ed-Dârânî (öl. 215/830), bundan sonra Süveyd’in birkaç gün içinde vefat ettiğini aktarmıştır. Ebu’l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Hibetillâh b. Abdillâh eş-Şâfî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbiddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-‘Amravî (Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1415/1995), 41/198-199; kıssa için ayrıca bk. İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/593-594; dolayısıyla Süveyd b. el-Hâris’in daha önce münafıklarla birlikte hareket etmekle beraber sonradan nifaktan döndüğü söylenebilir. Nitekim gelen rivayetten de bu anlaşılmaktadır.

	onlarla dostluk kurmaları		
el-Mâide 5/57-61	Mâide 57 ile aynı	İbn Abbâs	8/533-534 (Taberî); 104-105 (Süyûtî); 95 (Abdülfeţh); 104 (Alî); 2/70 (Hilâlî-Âlü Nasr); 1/321 (Bedreddin)
el-Mâide 5/105	1) Münafıkların Hz. Peygamber'in "Ehl-i Kitap için cizye, Araplar için Müslüman olma veya kılıç" kararını bahane ederek Müslümanları ayıplamaları ¹⁰⁶	İbn Abbâs	1/346 (Bedreddin)
	2) Münafık Arapların Hz. Peygamber'in "Hecer halkı içindeki Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiiler ve Mecûsiler için cizye, Araplar için Müslüman olma veya kılıç" hükmünü eleştirmeleri ¹⁰⁷	İbn Abbâs	214 (Vâhidî); 1/60-609 (Uleyvî); 1/346-347 (Bedreddin)
	3) Mâide 105 (2) ile benzer. Eleştirenler: Mekke münafıkları	İbn Abbâs	1/347 (Bedreddin)
	4) Mâide 105 (2) ile benzer. Eleştirenler: Münafıklar	Mukâtil	1/347 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/108	Münafıkların Dırâr Mescidi'nde kendilerine namaz kıldırması için Hz. Peygamber'i davet etmeleri	İbn Abbâs, Sa'd b. Ebî Vakkâs (öl. 55/675)	265 (Vâhidî); 143 (Süyûtî)
et-Tevbe 9/108-109	Tevbe 108 ile aynı	İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), Katâde ve başkaları	4/185 (İbn Kesîr); 2/328-329 (Hilâlî-Âlü Nasr)
et-Tevbe 9/122; eş-Şûrâ 42/16	Münafıkların "Resûlullâh'la birlikte sefere çıkmayıp geride kalan çöl halkının helak olduklarını" söylemeleri	İkrime	12/81 (Taberî); 4/208 (İbn Kesîr); 2/358-359 (Hilâlî-Âlü Nasr); 2/776 (Bedreddin)
et-Tevbe 9/122	Üstteki (Tevbe 122; Şûrâ 16) ile aynı	İkrime	146 (Süyûtî); 127 (Abdülfeţh); 2/158 (Uleyvî); 2/278 (Hilâlî-Âlü Nasr)
en-Nûr 24/11	Münafıkların (Hz. Âişe'ye (öl. 58/678) iftira etmeleri (Hz. Âişe'nin masumiyeti hakkında)		6/16 (İbn Kesîr); 2/748 (Müzeynî)
en-Nûr 24/62	1) Bazı münafıklar Hendek günü kazı sırasında işi ağırdan alıp izinsiz ailelerine giderlerken Müslümanların tüm güçlerini harcayıp Resûlullâh'tan	Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl.	2/250 (Uleyvî)

¹⁰⁶ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 12/118.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/594.

	izin almaları ve ihtiyaçlarını giderdikten sonra geri dönmeleri (Müminler hakkında)	108/726 [?]) ve başkaları	
	2) Hz. Peygamber'in Tebük günü Hz. Ömer'e ailesine gitmek için izin verdiğini işiten bazı münafıkların, "Resûlullâh'ın kişiye özel muamele edip adaletli davranmadığını" ileri sürmeleri ¹⁰⁸	Dahhâk, Mukâtil	2/661-662 (Bedreddin)
el-Ahzâb 33/1	1) Bazı Mekkeli müşrikler ile Medine'deki bazı münafıkların Hz. Peygamber'e ilahları aleyhinde konuşmasını yasaklamaları ve O'ndan putlarını övmesini istemelerinin Resûlullâh'a ağır gelmesi (Hz. Peygamber hakkında) ¹⁰⁹		179 (Abdül-fettâh)
	2) Hem bir grup Mekkelinin davasından vazgeçmesi şartıyla Hz. Peygamber'e mallarının yarısını vermeyi önermeleri hem de münafıklar ile Medine'deki Yahudilerin Resûlullâh davasından vazgeçmediği takdirde O'nu öldürmekle korkutmaları (Hz. Peygamber hakkında) ¹¹⁰	İbn Abbâs	205 (Süyûtî); 2/710 (Bedreddin)
el-Ahzâb 33/4	Hz. Peygamber'le birlikte namaz kılan münafıkların "O namazda yanıldı diye iki kalbinin olduğunu" söylemeleri	İbn Abbâs	205 (Süyûtî); 2/271-272 (Uleyvî); 3/77 (Hilâlî-Âlü Nasr)
el-Ahzâb 33/58	Bazı münafıkların Hz. Ali'yi incitmesi (Hz. Ali hakkında)	Mukâtil	377 (Vâhidî); 2/738 (Bedreddin)
el-Ahzâb 33/59	Bazı münafıkların mümin kadınları rahatsız edip eziyet vermeleri	Dahhâk	2/738-739 (Bedreddin)
Muhammed 47/16	1) Hz. Peygamber'in sohbetini dinleyen münafıkların O'nun yanından ayrıldıklarında müminlere "O, az önce neden bahsetmişti?" diye sormaları	İbn Cüreyc	234 (Süyûtî); 207 (Abdül-fettâh); 2/293 (Uleyvî); 3/219 (Hilâlî-Âlü Nasr); 2/804 (Bedreddin)
	2) Mescitte Hz. Peygamber'i dinleyen münafıkların dışarı çıktıklarında alaya almak için (İbn Mes'ûd'a) "Muhammed, az önce ne demişti?" diye sual etmeleri	Mukâtil	2/293 (Uleyvî)
el-Fetih 48/6	el-Fetih Sûresi'nde mümin erkekler ile mümin kadınların cennetlere girip affolunacakları müjdesi verilince <i>Abdullâh b. Übey</i> ve beraberindeki bir grubun "Peygamber'e kendilerine bir şeyin olup olmadığını" sormaları ¹¹¹	Mukâtil	2/809 (Bedreddin)
el-Hadîd 57/16	1) Münafıkların (Selmân el-Fârisî'den (öl. 36/656 [?])) kendilerine Tevrât'tan bir şeyler anlatmasını istemeleri	Kelbî, Mukâtil	426 (Vâhidî); 2/306 (Uleyvî); 2/849 (Bedreddin)
	2) Müminler	Başkaları	426 (Vâhidî)
el-Mücâdele 58/10	Münafıkların kendi aralarında yaptıkları fısıldaşmalarının müminleri rahatsız etmesi	Katâde	22/474-475 (Taberî); 255

¹⁰⁸ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 24/39.¹⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 17/50.¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/394.¹¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/129.

			(Süyûtî); 222 (Abdulfettâh); 3/344 (Hilâlî-Âlü Nasr); 2/859 (Bedreddin)
el-Mücâdele 58/11	Bir cuma günü Suffe'deki meclise sonradan gelen Bedir ehline yer açılması için Hz. Peygamber tarafından Bedir ehlinde olmayan bazı kişilerin yerlerinden kaldırılması konusunun münafıklarca "O'nun bazılarına iltimas geçtiği ve adaletsiz davrandığı şeklinde" dillendirilmesi	Mukâtil b. Hayyân	431-432 (Vâhidî); 8/76 (İbn Kesîr); 222 (Abdulfettâh); 2/308 (Uleyvî); 2/859 (Bedred- din)
el-Mutaffifîn 83/29-30	Münafıkların Resûlullâh'ın huzuruna varan Hz. Ali'yle kaş göz hareketleri yaparak eğlenmeleri (Hz. Ali hakkında) ¹¹²	Mukâtil	2/939 (Bedred- din)
el-Âdiyât	(Münzir b. Amr (öl. 4/625)) komutasındaki seriyeden bir süreliğine haber alınamadığı günlerde münafıkların ve Yahudilerin ashaptan birini gördüklerinde fısıldaşmaları ve müminlerin bundan rahatsız olup üzülmesi ¹¹³	Mukâtil	2/965 (Bedred- din)

Tablo 3'de geçen âyetlerin sûre ve sayı dağılımları çoktan aza şöyledir: el-Âdiyât, Âl-i İmrân (8), el-Mâide (6), en-Nisâ (5), el-Bakara (4), el-Ahzâb (4), et-Tevbe (3), en-Nûr (2), el-Mücâdele (2), el-Mutaffifîn (2), eş-Şûrâ (1), Muhammed (1), el-Fetih (1), el-Hadîd (1). Toplam 14 sûre, 51 âyet.

Münafıkların iniş sebeplerine konu edildiği âyetleri aktardıktan sonra şimdi de söz konusu âyetlerin istatistiksel ve tematik içerik analizini yapmaya çalışalım.

2. Münafıkların Sebeb-i Nüzûle Konu Olduğu Âyetlerin İstatistiksel Analizi

Tablo 2'deki sebeb-i nüzûl rivayetleri dikkate alındığında münafıkların iniş sebeplerine konu edildiği âyetler çoktan aza şu şekildedir: Yahudi hahamları ile Evs ve Hazrec'den münafıklar (100), münafıklar (63), Abdullâh b. Übey, Muattib b. Kuşeyr ve Ced b. Kays ve bunların arkadaşları (13), Abdullâh b. Übey ve arkadaşları (11), Abdullâh b. Übey ve onun gibi olanlar (11), bir grup münafık (9), bazı münafıklar (9), Tebük Gazvesi'ne katılmayıp Medine'de kalan münafıklar (9), Yahudi Müslümanları ile Yahudi münafıkları (6), Dırâr Mescidi'ni inşa eden münafıklar (6), Dırâr Mescidi'ni kuran on iki münafık (4), Nifak Mescidi'ni inşa eden Amr b. Avf oğulları münafıkları (4), Yahudiler ile münafıklar (4), Ehl-i Kitap münafıkları (3), isimsiz iki münafık (3), (Cülâs b. es-Sâmit), Muattib b. Kuşeyr ve (Râfi' b. Zeyd) (3), aralarında (Cülâs b. Süveyd) ve Vedî'a b. Sâbit'in bulunduğu bir grup münafık (2), Hz. Peygamber Tebük Gazvesi'nden döndüğü sırada Akabe gecesi kendisine suikast düzenleyen on iki münafık (2), Abdullâh b. Übey ve arkadaşlarına benzer münafıkların (2), diğerleri birer âyet olmak üzere (toplam 42 âyet). Buna göre Tablo 2 özelinde münafıkların iniş sebeplerine konu olan âyetlerin toplam sayısı 306'dır.

Tablo 3'deki sebeb-i nüzûl rivayetleri göz önüne alındığında münafıkların iniş

¹¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/543; Kurtubî, *el-Câmi'*, 22/155.

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/480.

sebeplerine konu olduğu âyetler çoktan aza şöyledir: Münafıklar (19), münafıklar ve Yahudiler (12), Rifâa b. Zeyd ve Süveyd b. el-Hâris (5), bazı münafıklar (2), Abdullâh b. Übey ve beraberindeki bir grup (2), diğerleri birer âyet olmak üzere (toplam 15 âyet). Dolayısıyla Tablo 3 özelinde münafıkların sebeb-i nüzûle konu olduğu âyetlerin toplam sayısı 55'tir.

3. Münafıkların Sebeb-i Nüzûle Konu Olduğu Âyetlerin Tematik İçerik Analizi

Tablo 2 ve Tablo 3'deki âyetlerde muhataplara tevcih edilen hususları tematik olarak nifaka götüren sebepler, riyakârlıklar, ilahî açıklamalar, ilahî çağrılar, tehditler şeklinde ayrındırmak mümkündür. Buna göre anılan âyetlerde;

Nifaka götüren sebepler özelinde: İmanda samimiyetsizlik,¹¹⁴ sapkınlık,¹¹⁵ doğru yolu bulamama,¹¹⁶ kibirlenme,¹¹⁷ söz verip cayma, yalan söyleme,¹¹⁸ menfaat icabı yalana başvurma,¹¹⁹ çıkar hesabı yapma,¹²⁰ aşırı mal sevgisi,¹²¹ infak emrinde yanılgıya düşme,¹²² fitneye düşüldüğünde zafiyet gösterme,¹²³ kötülükleri ıslah amacıyla yaptığını söyleme,¹²⁴ imkân varken hicret etmeme,¹²⁵ kutsal şeyleri alay ve eğlence konusu yapma,¹²⁶ Hz. Peygamber'in söylediklerini önemsememe,¹²⁷ O'nun istiğfar talebine ilgisiz kalma,¹²⁸ Müslümanlara gizlice husumet besleme¹²⁹ vb. nedenlerin öne çıktığı ileri sürülebilir. Buna göre muhataplarca ortaya konan fesat çıkarma,¹³⁰ karaktersizlik,¹³¹ gönülsüzce namaz kılma ve harcama yapma,¹³² Müslümanları incitme, onları sadakalar hususunda gücendirip üzme, onları akılsızlıkla suçlama¹³³ gibi hususlar münafıklığın sonuçları olarak görülebilir.

Riyakârlıklar bağlamında: Allah'ı ve O'nun peygamberini tanımama ve kandırmaya kalkışma,¹³⁴ nankörlük,¹³⁵ anlaşmazlık hâlinde Allah ve Resûlü'ne müracaata karşı çıkma,¹³⁶ Resûlullâh'a dil uzatma,¹³⁷ O'nu uygunsuz selamlama,¹³⁸ O'nun başarısına üzülüp dara

¹¹⁴ el-Bakara 2/8; Âl-i İmrân 3/167.

¹¹⁵ el-Bakara 2/16.

¹¹⁶ el-Bakara 2/16.

¹¹⁷ el-Münâfikûn 63/5.

¹¹⁸ et-Tevbe 9/75-77.

¹¹⁹ et-Tevbe 9/42.

¹²⁰ en-Nisâ 4/72-73.

¹²¹ el-Âdiyât 100/8.

¹²² Yâsîn 36/47.

¹²³ el-Ankebût 29/10.

¹²⁴ el-Bakara 2/11.

¹²⁵ en-Nisâ 4/97.

¹²⁶ el-Mâide 5/57-58; et-Tevbe 9/64-65.

¹²⁷ Muhammed 47/16.

¹²⁸ el-Münâfikûn 63/5.

¹²⁹ el-Münâfikûn 63/4.

¹³⁰ el-Bakara 2/27.

¹³¹ el-Haşr 59/11.

¹³² et-Tevbe 9/54.

¹³³ el-Bakara 2/13; et-Tevbe 9/79; el-Ahzâb 33/58.

¹³⁴ el-Bakara 2/9; et-Tevbe 9/54.

¹³⁵ el-Âdiyât 100/6.

¹³⁶ en-Nûr 24/48.

¹³⁷ et-Tevbe 9/58; el-Ahzâb 33/12.

¹³⁸ el-Mücâdele 58/8.

düşmesine sevinme,¹³⁹ Resûlullâh ve Müslümanlar aleyhinde gizli konuşma ve fısıldaşma,¹⁴⁰ çifte standart tutum sergileme,¹⁴¹ yemine teşebbüs,¹⁴² bilerek yalan yemin etme,¹⁴³ gösteriş için infakta bulunma,¹⁴⁴ çıkar için taktikler uygulama,¹⁴⁵ Yahudilerle beraber hareket etme,¹⁴⁶ fitne ve fesat için mescit inşa etme¹⁴⁷ gibi konuların ele alındığı söylenebilir.

İlahî açıklamalar özelinde: Allah'ın yaratıcı,¹⁴⁸ ortak koşulan her şeyden münezzeh,¹⁴⁹ her şeye vâkıf olduğu,¹⁵⁰ hak ve hakikati söylediği, doğru yolu gösterdiği,¹⁵¹ izni ve iradesiyle düzenin işlediği,¹⁵² her türlü iyiliğin O'nun kudretinde bulunduğu,¹⁵³ Allah'a kulluğun gerekliliği,¹⁵⁴ her şeyin ilâhî takdire tabi kılındığı,¹⁵⁵ Resûlullâh'a düşen görevin sadece tebliğ olduğu,¹⁵⁶ O'na itaatin Allah'a itaat anlamına geldiği,¹⁵⁷ hiçbir peygamberin ganimet malını zimmetine geçirmeyeceği,¹⁵⁸ Hz. Peygamber'in müminlere itimat ettiği,¹⁵⁹ müminlerin orta yolu izleyen ümmet kılındığı,¹⁶⁰ müminlerin dostunun ancak Allah, peygamberi ve O'na inananlar olduğu,¹⁶¹ bu dostluğun onlara zafer getireceği,¹⁶² başarılarının gösterecekleri fedakarlıklara bağlı olduğu,¹⁶³ müminlerin Allah'ın desteğine mazhar oldukları, selamete erip cennetlerde ikamet ettirilecekleri,¹⁶⁴ onlar için Allah katında mükâfatların bulunduğu,¹⁶⁵ savaştan ve ölümden korkmanın yersizliği, ölüm vaktinin tehir edilmeyip ölümün herkesi yakalayacağı,¹⁶⁶ gerçek müminlerin cihattan muaf tutulmak için izin istemeyecekleri,¹⁶⁷ müminlerin kendilerine karşı ikiyüzlü davrananlara nasıl muamele edecekleri,¹⁶⁸ Allah'ın sapkın toplumdan hoşnut olmayacağı,¹⁶⁹ Kur'an'ın benzeri bir kitabın asla getirilemeyeceği,¹⁷⁰ kıblenin tayininde yetkinin

¹³⁹ et-Tevbe 9/50.

¹⁴⁰ el-Mücâdele 58/8.

¹⁴¹ el-Bakara 2/14; en-Nisâ 4/63.

¹⁴² et-Tevbe 9/62.

¹⁴³ el-Mücâdele 58/14.

¹⁴⁴ en-Nisâ 4/38.

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/141.

¹⁴⁶ el-Mücâdele 58/14.

¹⁴⁷ et-Tevbe 9/107.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/29.

¹⁴⁹ en-Nahl 16/1.

¹⁵⁰ Âl-i İmrân 3/167; el-Mâide 5/61; et-Tevbe 9/78; Hûd 11/5; el-Münâfikûn 63/11.

¹⁵¹ el-Ahzâb 33/4.

¹⁵² el-Bakara 2/15, 29.

¹⁵³ Âl-i İmrân 3/26.

¹⁵⁴ el-Münâfikûn 63/9.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 3/128.

¹⁵⁷ en-Nisâ 4/64, 80.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân 3/161.

¹⁵⁹ et-Tevbe 9/61.

¹⁶⁰ el-Bakara 2/143.

¹⁶¹ el-Mâide 5/55.

¹⁶² el-Mâide 5/56.

¹⁶³ el-Bakara 2/214.

¹⁶⁴ el-Mücâdele 58/22.

¹⁶⁵ Âl-i İmrân 3/199.

¹⁶⁶ en-Nisâ 4/77-78; el-Münâfikûn 63/11.

¹⁶⁷ et-Tevbe 9/44.

¹⁶⁸ en-Nisâ 4/91.

¹⁶⁹ et-Tevbe 9/96.

¹⁷⁰ el-Bakara 2/23.

Allah’a ait olduğu,¹⁷¹ kafirleri dost edinmenin Allah’la olan bağı koparacağı,¹⁷² insanın Allah’ın her şeyden bilgisi olduğunu kıyamet günü anlayacağı,¹⁷³ herkese kazandığının karşılığının kıyamet günü tastamam verileceği,¹⁷⁴ inkârcıların Allah’a zarar veremeyecekleri,¹⁷⁵ tövbe için zaman kısıtının bulunmadığı,¹⁷⁶ ancak hayatını inkâr içinde geçirip kendisine ölüm çattığında tövbe edenlerle kafirler olarak ölenlerin tövbesinin kabul edilmeyeceği¹⁷⁷ vb. açıklamalara yer verildiği tespit edilmiştir.

İlahî çağrılar bağlamında: Allah’a iman,¹⁷⁸ O’na şirk koşturma, kulluk etme,¹⁷⁹ secdeye kapanma, rabbi hamd ile tesbih etme,¹⁸⁰ kadere iman ve buna dair yanlış itikat ve zanlara düşmeme,¹⁸¹ sorumluluğu benimseyip ilâhî emirlere duyarsız kalmama,¹⁸² cihad,¹⁸³ tevekkül,¹⁸⁴ takva,¹⁸⁵ Allah ve Resûlü’ne itaat ve taksimlerine rıza gösterme,¹⁸⁶ Hz. Peygamber’e sadakat,¹⁸⁷ takvâ üzerine kurulan mescitlerde namaz kılma,¹⁸⁸ affedici ve hoşgörülü olma,¹⁸⁹ öğüt verip etkili sözler söyleme,¹⁹⁰ din inkâr edildiği veya alaya alındığında tepki gösterme,¹⁹¹ ölüm gelip çatmadan önce Allah için harcamada bulunma,¹⁹² kafirler, dinle alay edenler, Yahudiler ve Hristiyanlarla dostluk kurmama,¹⁹³ inkârcıları ve münafıkları sırdaş edinmeme,¹⁹⁴ kafirlere ve münafıklara boyun eğmeme,¹⁹⁵ münafıklardan ötürü tefrikaya düşmeme,¹⁹⁶ münafıkların bol servet ve çokça evlatlara malik olmalarına gıpta etmeme,¹⁹⁷ fısıldaşmadan kaçınıp iyilik ve takvâ üzerinde konuşma,¹⁹⁸ savaşa topluca çıkmayıp bir kısmı ile geride kalma¹⁹⁹ gibi çağrılara değinildiği görülmüştür.

Tehditler özelinde: Allah’ın hükmünün gerçekleşeceği,²⁰⁰ O’nun kalplerde olan imanı

¹⁷¹ el-Bakara 2/142.

¹⁷² Âl-i İmrân 3/28.

¹⁷³ el-Âdiyât 100/11.

¹⁷⁴ Âl-i İmrân 3/162.

¹⁷⁵ Âl-i İmrân 3/176.

¹⁷⁶ et-Tevbe 9/74.

¹⁷⁷ en-Nisâ 4/18.

¹⁷⁸ Âl-i İmrân 3/179.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/21-22.

¹⁸⁰ es-Secde 32/15.

¹⁸¹ Âl-i İmrân 3/156; et-Tevbe 9/51.

¹⁸² el-Mâide 5/105; el-Enfâl 8/21; el-Hadîd 57/16.

¹⁸³ en-Nisâ 4/74.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân 3/122; et-Tevbe 9/51.

¹⁸⁵ el-Bakara 2/21.

¹⁸⁶ Âl-i İmrân 3/32; et-Tevbe 9/59, en-Nûr 24/5.

¹⁸⁷ en-Nûr 24/62.

¹⁸⁸ et-Tevbe 9/108.

¹⁸⁹ el-Bakara 2/109.

¹⁹⁰ en-Nisâ 4/63.

¹⁹¹ en-Nisâ 4/140.

¹⁹² el-Münâfikûn 63/10.

¹⁹³ Âl-i İmrân 3/28; el-Mâide 5/51, 57.

¹⁹⁴ Âl-i İmrân 3/118.

¹⁹⁵ Âl-i İmrân 3/149; el-Ahzâb 33/1.

¹⁹⁶ en-Nisâ 4/88.

¹⁹⁷ et-Tevbe 9/55.

¹⁹⁸ el-Mücâdele 58/9.

¹⁹⁹ et-Tevbe 9/122.

²⁰⁰ en-Nahl 16/1.

ve nifakı bildiği,²⁰¹ Allah'ın saptırdıkları kişilerin doğru yolu bulamayacakları,²⁰² İslâm'dan dönenlerin ve ikiyüzlülükle kulluk edenlerin ahiretlerini kaybedip hüsranda oldukları,²⁰³ Allah ve elçisini incitenlerin lanetlendiği, kendilerini alçaltıcı bir azabın beklediği,²⁰⁴ Allah ve peygamberine itaatsizliğin cezasının ateş ve azap olduğu,²⁰⁵ münafıkların ve müşriklerin Allah'ın gazabına ve lanetine uğradıkları,²⁰⁶ cehenneminkârcılara hazırlandığı,²⁰⁷ Yahudileri ve Hristiyanları dost edinenlerin zalimlerden sayılacağı,²⁰⁸ alaya alma ve savaşa gidecekleri vazgeçirmenin karşılığının cehennem olacağı,²⁰⁹ inkârcıların ve Allah hakkında tartışanların çetin bir azapla cezalandırılacakları,²¹⁰ mümin erkek ve kadınlara sıkıntı verenlerin iftira ve günah yük-lendikleri,²¹¹ müfterilerin cezaya uğrayacakları,²¹² münafıkların kalpleri üzerine mühür basıldı-ğı,²¹³ yaptıkları tüm amellerin boşa gittiği ve neticesiz kaldığı,²¹⁴ yaptıkları infakin Allah nez-dinde kabul görmeyeceği,²¹⁵ ortaya koydukları mazeretlerin kabul edilmeyeceği, hatasından dönenlerin affedileceği, ayak diretenlerin cezaya maruz kalacakları,²¹⁶ tövbeye yanaşmadıkları takdirde dünya ve ahirette ağır ceza ile ve büyük azapla karşılaşacakları,²¹⁷ içlerinde hissettik-leri huzursuzlukların devam edeceği,²¹⁸ nifakları sürdükçe Allah'ın onların kalplerindeki has-talığı artıracak, yalancılıklarının uğrayacakları azabın gerekçesi olacağı,²¹⁹ münafıklıkları ne-deniyse cehenneme girecekleri,²²⁰ gerçek bozguncuların ve asıl beyinsizlerin kendileri ol-duğu,²²¹ münafıkların, kalplerinde maraz olanların ve Medine'de yalan haberler yayanların yap-tıkları eylemlerinden vazgeçemedikleri takdirde orada daha fazla kalamayacakları,²²² inanmış görünenlerin anlaşmazlıkları Allah ve Resûlü'nün dışındakilere taşınmasının kabul edilemez ol-duğu,²²³ melekleri dışı sayanların ahirette sorguya çekilecekleri,²²⁴ imkânı varken savaşa katıl-mamak için izin isteyenlerin akıbetinin cehennem olacağı²²⁵ vb. tehditlerin dikkat çektiği göz-lemlemiştir.

²⁰¹ el-Ankebût 29/10.

²⁰² en-Nisâ 4/88.

²⁰³ el-Mâide 5/54; el-Hac 22/11.

²⁰⁴ el-Ahzâb 33/57; ayrıca bk. et-Tevbe 9/61.

²⁰⁵ en-Nisâ 4/14.

²⁰⁶ el-Fetih 48/6.

²⁰⁷ el-Bakara 2/24.

²⁰⁸ el-Mâide 5/51.

²⁰⁹ et-Tevbe 9/79, 81.

²¹⁰ Âl-i İmrân 3/188; eş-Şûrâ 42/16,

²¹¹ el-Ahzâb 33/58,

²¹² en-Nûr 24/11.

²¹³ el-Münâfikûn 63/3.

²¹⁴ el-Mâide 5/53.

²¹⁵ et-Tevbe 9/53.

²¹⁶ et-Tevbe 9/66.

²¹⁷ en-Nisâ 4/138; et-Tevbe 9/74, 101.

²¹⁸ et-Tevbe 9/110.

²¹⁹ el-Bakara 2/10.

²²⁰ et-Tevbe 9/49.

²²¹ el-Bakara 2/12-13.

²²² el-Ahzâb 33/60,

²²³ en-Nisâ 4/60.

²²⁴ ez-Zuhruf 43/19,

²²⁵ et-Tevbe 9/94-95.

Bunların haricinde: İmana davete olumsuz tepki verme,²²⁶ Hz. Peygamber’le özel görüşme adabı,²²⁷ toplantı adabı,²²⁸ insanoğluna hilafet vazifesinin verilmesi,²²⁹ müminleri cennetle müjdeleme, cennetin türlü nimetleri,²³⁰ kadınların tesettüre riayeti,²³¹ Âdem ile Havva’nın cennette konulması ve yeryüzüne indirilmesi,²³² sadece dünyayı arzulayan ile kendisini Allah’ın rızasına adayan iki insan tiplmesi örneği,²³³ münafıkların hâlinin ateş yakan insanın yahut karanlıklar içinde şiddetli yağmura tutulmuş kişinin durumuna teşbihi,²³⁴ bazı Yahudilerin Tevrât’taki kelimelerin yerlerini değiştirmeleri, fena tutumları ve ilâhî lanete çarpılmaları,²³⁵ Allah’ın sivrisinek ve ötesindeki şeyleri örnek vermektan çekinmediği ve bu örneklemelerle kullarını sınadığı,²³⁶ İblîs’in büyüklenip inkârcılardan olduğı,²³⁷ İsrâiloğulları’nın önceki durumlarına dair anlatılar, onların Firavun ve adamlarının zulmünden kurtarılmaları, Hz. Mûsâ’nın kavmine nasihatlerde bulunması ve mucizeler göstermesi, buna karşın kavminin İslâm’a karşı ters tutum ve davranışlar sergilemeleri,²³⁸ Ehl-i Kitab’ın müminlere karşı olumsuz tavırları,²³⁹ bedevîlerden zayıflar, hastalar ve maddi gücü yeterli olmayanların savaşa katılmaktan dolayı sorumlu tutulmayacakları,²⁴⁰ münafıkların dünyada uydurdukları yalanlarının emsalini ahirette de yineleyecekleri²⁴¹ vb. hususların ele alındığı ileri sürülebilir.

Değerlendirme

Sebeb-i nüzûlü bilinen tüm âyetlerin sayısının 600-950 olduğı ileri sürülmüştür. Örneğin bunların sayısı hakkında Muhsin Demirci, Vâhidî’nin *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*’ı ile Süyûtî’nin *Lübâbü’n-nükûl’u* özelinde 600 civarında,²⁴² M. Suat Mertoğlu, Süyûtî’nin *Lübâbü’n-nükûl’u* bağlamında 950 civarında²⁴³ ve Nurdoğan Türk, Vâhidî’nin *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*’ı özelinde 591²⁴⁴ olduğunu söylemiştir. Tespitimize göre bu araştırmamızda münafıkların iniş sebeplerine konu olduğı âyetlerin sayısı ise 250’dir ve oldukça yüksektir. Buna göre nüzûlü bilinen âyetlerin toplamı 950 varsayıldığında münafıklar hakkında inen âyetlerin, 950 sayısının yaklaşık dörtte birine tekabül ettiğı ileri sürülebilir. Dolayısıyla iniş sebepleri olan âyetlerin tespiti çalışmalarında bu hususun dikkate alınması gözlerden kaçmamalıdır.

Çalışmada takdim edilen âyetler sebeb-i nüzûl rivayetlerindeki anlatılarla birlikte

²²⁶ el-Bakara 2/13.

²²⁷ el-Mücâdele 58/12.

²²⁸ el-Mücâdele 58/11.

²²⁹ el-Bakara 2/30.

²³⁰ el-Bakara 2/25.

²³¹ el-Ahzâb 33/59.

²³² el-Bakara 2/35-36.

²³³ el-Bakara 2/204-207.

²³⁴ el-Bakara 2/17, 19.

²³⁵ en-Nisâ 4/46.

²³⁶ el-Bakara 2/26.

²³⁷ el-Bakara 2/34.

²³⁸ el-Bakara 2/40-104.

²³⁹ el-Mâide 5/59.

²⁴⁰ et-Tevbe 9/91.

²⁴¹ el-Mücâdele 58/18.

²⁴² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 212.

²⁴³ M. Suat Mertoğlu, “Süyûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 38/199.

²⁴⁴ Nurdoğan Türk, “Hakkında Âyet İnen Müşrikler ve Bunların Akıbetleri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 447.

değerlendirildiğinde bunların, muhteva yönünden münafıklar, Yahudiler ve Hristiyanlardan bahsetme, cihad, ibadetler, muameleler gibi Medenî sûrelerin genel karakteristik niteliklerine²⁴⁵ sahip olduğu söylenebilir.

Bilhassa en-Nisâ Sûresi 80. âyetin sebeb-i nüzûlünde münafıklarca ileri sürülen “Hz. Peygamber’in kendisine itaat edenin Allah’a boyun eğmiş sayılacağı sözüyle şirke yakın olduğu ve O’nu rab edinmelerini isteyeceği” iddiasının, günümüzdeki sünnet karşısı bazı şahısların iddiasına²⁴⁶ benzerlik gösterdiği ifade edilebilir.

Çalışmada zikrolunan âyetlerin sebeb-i nüzûl rivayetlerinde;

✓ Genel olarak münafıkların veya bazı davranışları sebebiyle bir kısmının, iki münafık şahsın, savaşlarla birlikte anılan münafıkların, bazı şehir ve kabile münafıklarının, Dırâr Mes-cidi’ni yapan münafıkların, Abdullâh b. Übey ile başkalarının, münafıklar ile İslâm, Hz. Peygamber, Müslümanlar ve Yahudiler gibi hususların konu edildiği anlaşılmaktadır.

✓ Âyetlerin iniş gerekçeleri bağlamında “Bu âyet/ler şu kişi/şunlar hakkında inmiştir.”,²⁴⁷ “Bunun üzerine şu âyet inmiştir.”,²⁴⁸ “Bunun üzerine Allah Kur’ân’ı indirmiştir.”²⁴⁹ “Bundan dolayı Allah şu âyet/leri indirmiştir.”,²⁵⁰ “Bu hususta Allah şu âyeti indirmiştir.”²⁵¹ gibi tabirlerin kullanıldığı gözlemlenmiştir.

✓ Örneğin Âl-i İmrân Sûresi 154. ve el-Ankebût Sûresi 10. âyetlerin tefsirinde olduğu gibi bazı tefsir kitaplarında “İnmiştir/indirilmiştir.” ibaresi kullanılmaksızın söylenen görüşlerin sebeb-i nüzûl olarak görüldüğü ve bunların bazı esbâb-ı nüzûl kitaplarında yer aldığı görülmüştür.

✓ Çalışmadaki tablolarda ashabdan muksirûn olarak değerlendirilen İbn Abbâs (50), İbn Mes’ûd (3), Câbir b. Abdillâh (3) ve Enes b. Mâlik (3), tâbiîn müfessirlerden Süddî (17), Katâde (15), Mücâhid (14), İbn Cüreyc (6), İkrime (4), Rebî’ (3) ve Hasan-ı Basrî (2),

²⁴⁵ bk. Muhammed Abdül’azîm ez-Zürkânî, *Menâhilu’l-’irfân fi ’ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, ts.), 1/196-198; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü (’İlmu Usûli’t-Tefsîr)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 58-59; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991), 93-94.

²⁴⁶ bk. Abdulhamit Birişık, “Kur’âniyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/429; Mustafa Öztürk, “Tefsir Tarihinde Ehl-i Kur’an Ekolü”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 175, 180; M. Sharif İbrahimi, *Kur’âniyyun Ekolünün Tefsir Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 13-14, 20; Kitap Tanıtımı ve Tenkitler, “Hadim Hüseyin İlahîbahş, el-Kur’âniyyun”, *Milel ve Nihal* 8/1 (Nisan 2011), 256, 258; Ahmet Doyduk, *Kur’âniyyun Ekolünün Hadise Bakışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36-37; Ahmet Yazıcı, “Kur’ancılık Ekolü ve Namaz”, *İslami İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 319-321; Ahmet Yazıcı, “Kur’ancılık Ekolünün İstidlâl Ettiği Âyetlerin Tahlili”, *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (Aralık 2021), 46.

²⁴⁷ Örneğin bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/275, 435; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, 25; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 1/419; 2/141; İbn Hacer, *el-’Ucâb*, 1/232; Uleyvî, *Câmiu’n-nukûl*, 1/42, 167; Hilâlî-Âlü Nasr, *el-İsti’âb*, 1/18.

²⁴⁸ Örneğin bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, 260, 265; Süyûtî, *Lübâbü’n-nukûl*, 68, 143, 146; Müzeynî, *el-Muharrer*, 1/91, 121, 347.

²⁴⁹ Örneğin bk. Hilâlî-Âlü Nasr, *el-İsti’âb*, 3/89, 344.

²⁵⁰ Örneğin bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/573; İbn Hacer, *el-’Ucâb*, 1/521; Süyûtî, *Lübâbü’n-nukûl*, 40; Abdülfettâh el-Kâdî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 35; Hilâlî-Âlü Nasr, *el-İsti’âb*, 1/19.

²⁵¹ Örneğin bk. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 2/128; Hilâlî-Âlü Nasr, *el-İsti’âb*, 1/316; Mukbil b. Hâdî, *es-Sahihu’l-müsned*, 67; İbrâhim Muhammed, *Sahihu esbâbi’n-nüzûl*, 71.

müfessirlerden Mukâtil (13), Dahhâk (8) ve Kelbî (5), ilk siyer ve megâzî müelliflerinden tâbiî Âsım b. Ömer b. Katâde (3) ve onun talebesi İbn İshâk'tan (6) gelen nakillerin çokluğu dikkat çekmektedir.

✓ Özellikle âyetlerin inişine doğrudan şahit olmayan Mücâhid, İkrime, Katâde, Süddî gibi tâbiîn kuşağından tek isimle gelen rivayetlerin isnadında, kendisinden rivayette bulunulan sahâbînin atlanması söz konusudur. Bu tür rivayetlerin araştırılması ve değerlendirilmesi gerekir. Ancak bu husus çalışmamızın sınırları içerisinde yer almamaktadır. Dolayısıyla hem bu durum hem de yukarıda bahsi geçen zâtlardan gelen nakillerin çokluğu konusu yeni çalışmalara alan açmaktadır denebilir. Diğer taraftan tefsir araştırmalarında yalnızca rivayetlerin isnad kritiğine yoğunlaşmak yerine, bunların bağlam genişletme süreçlerini de değerlendirmek önem arz etmektedir.²⁵²

✓ Çalışmada sözü edilen rivayetlerin en sağlamı olduğu gibi en zayıfı hatta mevzu olanı da vardır. Bu bağlamda vahyin iniş sürecinde Ehl-i Kitap'tan alınan bazı bilgilerin doğal olarak sebeb-i nüzûlle ilgili rivayetlere karışmış olduğu bir realitedir. Dolayısıyla zikri geçen rivayetlerin sağlamlık/güvenilirlik açısından titizlikle araştırılması elzemdir. Bu, ancak isnad ve metin kritiğinin yapılması ile mümkün olur. Bu hususta çalışmada esas aldığımız kitaplardan Mukbil b. Hâdî'nin *es-Sahîhu'l-müsne'd*, Hâlid b. Süleymân'ın *el-Muharrer* ve bilhassa Selîm b. İd ile Muhammed b. Mûsâ'nın *el-İsti'âb*'i öne çıkmaktadır. Tespitimize göre bu üç kitap özelinde münafıklarla ilgili yer alan sahih rivayetlerin sayısı *es-Sahîhu'l-müsne'd*'de toplam 3 rivayet içinde 2, *el-Muharrer*'de toplam 11 rivayet içinde 5 ve *el-İsti'âb*'da toplam 44 rivayet içinde 4 şeklindedir. Bu veriler, zayıf nüzûl rivayetlerin sahih nüzûl rivayetlerden çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Lakin bu konuda net bir kanaat ortaya konulabilmesi için sebeb-i nüzûl rivayetlerinin tamamının kritize edilmesi gerekir.

Sonuç

Araştırma sonucunda münafıkların iniş sebeplerine konu edildiği âyetlerin toplam sayısı 361'dir. Tablo 2 ve 3'de geçen tekrarlı 258 âyetin geçtiği sûre sayısı 31'dir. Bu sûrelerin 13'ü Medenî 10'nu Mekkî iken tekrarsız 250 âyetin 222'si Medenî 28'i Mekkî'dir. Dolayısıyla mevzu bahis âyetlerin dokuzda sekizinin Medenî dokuzda birinin Mekkî olduğu söylenebilir. Bu bağlamda vurgulamak gerekir ki en çok benimsenen fikre göre hicretten önce inen âyet ve sûrelerin Mekkî sonra inenlerin ise Medenî olduğunun bilinmesi, elbette âyetlerin daha iyi anlaşılmasına, doğru yorumlanmasına, nasih ile mensuhun ayırt edilebilmesine katkı sağlayacaktır.

Mezkûr sebeb-i nüzûl rivayetlerinde münafıkların konu edildiği bazı âyetlerin münafıklar dışındaki başka kişiler, topluluklar yahut hususlar hakkında inmesi de muhtemeldir. Ayrıca münafıklar hakkında nazil olan âyetlerin sayısının normalden daha fazla görüldüğü ve bu artışın da rivayetlerin çeşitliliğinden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Çalışmada ele alınan âyetler özelinde tematik yönden Allah'ın iradesi ve sıfatları, O'na kulluk, kader, tövbe, ölüm, kıyamet, ahiret, Kur'ân'ın benzersizliği, Hz. Peygamber ve müminlerin tutumları, müminlerin akıbeti, inkâr, samimiyetsizlik, itaatsizlik, yoldan sapma, tekebbür, kötü ahlak, karaktersizlik, nifakın kasaveti, inkârcıların, müşriklerin, münafıkların ve

²⁵² Vedat Yetkin, "Tefsir Kâidelerinin Rivayet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan 2025), 25.

sapkınların hüsrânı ve cezası, adabı muaşeret, Âdem ve Havva, İblîs, Ehl-i Kitap, İsrâiloğulları, Yahudiler, Hz. Mûsâ ve kavmi ile ilgili anlatılar vb. konulara değinildiği müşahede edilmiştir.

Yahudi hahamları ile Evs ve Hazrec'den münafıkların 100, Dırâr Mescidi'ni inşa eden münafıkların 18, Abdullâh b. Übey, Muattib b. Kuşeyr, Ced b. Kays ve bunların arkadaşlarının 13, münafıklar ile Yahudilerin 12, Abdullâh b. Übey ve arkadaşlarının 11, Abdullâh b. Übey ve onun gibi olanların 11, bazı münafıkların 11, Tebük Gazvesi'ne katılmayan münafıkların 9 ve bir grup münafığın 9 âyetle haklarında en fazla âyet nazil olan topluluklar olmaları dikkat çekmektedir. Bunların dışında 49 âyetle ilgili rivayetlerde Abdullâh b. Übey'in adının anılması ve 16 âyetle ilgili rivayetlerde ise münafıkların Tebük Gazvesi ile ilgili anlatılarının geçmesi de üzerinde düşünölmeye değerdir.

Bu çalışma, sebeb-i nüzûlü bulunan Kur'an âyetlerini anlama bağlamında itibar sebebin hususiliğine değil lafzın/hükmün umumiliğinedir görüşünü benimseyenleri destekler mahiyettedir. Zira münafıkların sebeb-i nüzûle konu olduğu hiçbir ayet isim vermemekte, özellikle davranışları ele almaktadır. Dolayısıyla benzer davranışları gösteren herkes âyetin birinci derecede muhatabıdır.

Araştırdığımız bu konunun çerçevesi ve başvuru kaynakları daha da genişletilerek sebeb-i nüzûl rivayetlerinde münafıkların konu edildiği âyetlerin belirlendiği, incelendiği, ilgili rivayetlerin isnad ve metin kritiğine tabi tutulduğu kapsamlı bir çalışma yapılabilir.

Kaynakça

- Abdurrahmân es-Süheylî. *er-Ravzü 'l-ünüf fî şerhi 's-Sîreti 'n-nebeviyye li 'bni Hişâm*. thk. Abdurrahmân el-Vekîl. 7 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü 'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1416/1996.
- Alper, Hülya. "Münafık". 31/564. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Mahmûd el-Bağdâdî. *Rûhu 'l-me 'ânî fî tefsîri 'l-Kur 'ânî 'l- 'azîm ve 's-seb 'i 'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Aslan, İlyas. *Esbâb-ı Nüzûl 'de Münafıklar*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Ma 'rifetü 's-sünen ve 'l-âsâr*. thk. Abdulmu'tî Emin Kalacî. 15 Cilt. Karaçi-Kahire: Câmiâtü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye-Dâru'l-Va'y, 1412/1191.
- Bilgiz, Musa. "Kur'an'ın Bazı Özellikleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Ekim 2017), 185-213.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'âniyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/429. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bülbül, İntisâr Abdüllatîf Muhammed. *Âyâtü 'n-nifâk dirâseten tahlîliyyeten fî dûi ilmi 'l-meânî*. Amman: Ürdün Üniversitesi, Külliyyetü Dirâsâtî'l-Ulyâ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Cel'ûd, Mihmâs b. Abdullah b. Muhammed. *el-Muvâlât ve 'l-mu 'adât fî 'ş-şerî 'ati 'l-İslâmiyye*. 2 Cilt. Riyad: y.y., 1407/1987.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü ('İlmu Usûli't-Tefsîr)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Çetiner, Bedreddin. *Fâtîha 'dan Nâs 'a Esbâb-ı Nüzûl Kur 'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Çiçek, Hacı. "Münâfıkların İnanç Dünyası ve Hz. Peygamber Devrinde Münâfıklar". *İ.Ü. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Güz 2012), 199-222.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *el-Mü 'telif ve 'l-muhtelif*. thk. Muva'ffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-Hadîs, 1406/1986.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 20. Basım, 2012.
- Doyduk, Ahmet. *Kur 'âniyyûn Ekolünün Hadise Bakışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Endelüsî, Alî b. Hazm. *Cevâmi 'u 's-sîre ve hamsü resâile uhrâ*. thk. İhsân Abbâs-Nâsırüddîn el-Esed. Mısır: Dâru'l-Me 'ârif bi-Mısır, ts.
- Ergin, Mustafa. "Nüzûl Sebeplerinin Teaddüdü ve Müfessirlerin Tercih Kriterleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Gizli Kalmasını İstedığı Sırrın Mahiyeti Meselesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 224-238. <https://doi.org/10.31121/tader.1433886>
- Fahrüddîn er-Râzî, Muhammed İbnü'l-'Allâme Ziyâuddîn Ömer. *Tefsîru 'l-Fahri 'r-Râzî el-müştehir bi't-Tefsîri 'l-Kebîr ve Mefâtîhu 'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Fırtına, Zehra. *Kur'an'da Münafıkların Özelliklerine Tematik Yaklaşım*. Gaziantep: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

- Hâzin, Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Tefsîru'l-Hâzin el-müsemmâ Lübbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004/1425.
- Hilâlî, Selîm b. İd-Âlû Nasr-Muhammed b. Mûsâ. *el-İsti'âb fî beyâni'l-esbâb*. 3 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1425.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Hibetillâh b. Abdillâh eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbiddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-'Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstädter. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1361/1924.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Mu'avvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *el-'Ucâb fî beyâni'l-esbâb (Esbâbü'n-nüzûl)*. thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1418/1997.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhîrü 'ulemâ'i'l-emsâr*. nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdühû, 2. Basım, 1375/1955.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dimaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' ez-Zühri. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire: Mektebü'l-Hancı, 1421/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1422/2001.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Alî Muhammed Mu'avvad-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2002.
- İbrâhim Muhammed el-Alî. *Sahîhu esbâbi'n-nüzûl Dirâse Hadîsiyye*. nşr. Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1424/2003.
- İbrahimi, M. Sharif. *Kur'âniyyun Ekolünün Tefsir Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- İştîvâ, Enes Mahmûd Mustafa. *en-Nifâk ve'l-münâfikûn (Dirâseten fî'l-Kur'ân ve-s-Sünne)*. Nablus: Câmî'a en-Necâhu'l-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kâdî, Abdülfettâh Abdülganî. *Esbâbü'n-nüzûl 'ani's-sahâbe ve'l-müfessirîn*. Kahire: Dâru's-Selâm, 4. Basım, 1433/2012.
- Kanik, İsa. "Taberî'nin Câmî'u'l-Beyân'ında Dirayet Olgusu ve Disiplinlerarasılık". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 575-597. <https://doi.org/10.31121/tader.1513909>
- Kılıç, Hasan. *Sebeb-i Nüzûle Konu Olan Şahıslar*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart

- Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kitap Tanıtımı ve Tenkitler. “Hadim Hüseyin İlahîbahş, el-Kur’âniyyun”. *Milel ve Nihal* 8/1 (Nisan 2011), 255-260.
- Kotan, Şevket. “Mâ’ûn Sûresi Özelinde Bir Kur’ân Hermenötiği Denemesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 803-822. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162608>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-mübeyyin limâ tezammenehû mine’s-sünneti ve âyi’l-furkân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1427/2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te’vilâtü’l-Kur’ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dârü’l-Mîzân, 2005.
- Mâverdî, Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn tefsîru’l-Mâverdî*, nşr. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye-Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekâfiyye, ts.
- Mertoğlu, M. Suat. “Süyûtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/199. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1423/2002.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru’l-imâm Mücâhid b. Cebr*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu’n-Nîl. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-İslâmiyyi’l-Hadîse, 1410/1989.
- Müzeynî, Hâlid b. Süleymân. *el-Muharrer fî esbâb-i nüzûli’l-Kur’ân min hilâli’l-Kütübî’t-Tis’a Dirâsetü’l-Esbâb Rivâyeten ve Dirâyeten*. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 1427.
- Öztürk, Mustafa. “Tefsir Tarihinde Ehl-İ Kur’an Ekolü”. *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003). 167-200.
- Öztürk, Mustafa. “Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*. nşr. Salâh Bâ Osmân vd. 33 Cilt. Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 1436/2015.
- Sâlim, İbrâhîm Alî. *en-Nifak ve’l-münafikûn fî ahdi rasûlillâhi sallallâhü aleyhi ve selllem*. Kahire: Matbaatü Hüsnî, ts.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh. *Mir’âtü’z-zamân fî tevârihi’l-a’yân*. thk. Muhammed Berakât vd. 23 Cilt. Dimaşk: er-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 1434/2013.
- Süyûtî, Celâlüddîn Ebî Abdirrahmân. *Esbâbü’n-nüzûl el-Müsemma Lübbü’n-nukûl fî esbâbi’n-nüzûl*. Beyrut: Müessesetu’l-Kütübî’s-Sekâfiyye, 1422/2002.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *ed-Dürri’l-mensûr fî t-tefsîr bi’l-me’sûr*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-beyân ‘an te’vil-i âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991.
- Türk, Nurdoğan. “Hakkında Âyet İnen Müşrikler ve Bunların Akıbetleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 444-477. <https://doi.org/10.31121/tader.1499574>
- Uleyvî, İbn Halife. *Câmiu’n-nukûl fî esbâbi’n-nüzûl ve şerhi âyâtihâ*. 2 Cilt. Riyad: Metâbi’ el-Eşâ’a, 1404.
- Uzun, Nihat. “Âyetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur’ân’ın Nüzul Dönemi Muhatapları”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020), 187-224.

- <https://doi.org/10.31121/tader.741874>
- Vâdi'î, Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî. *es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nüzûl*. San'â: Mektebetü San'â el-Eseriyye, 2. Basım, 1425/2004.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân vd. 25 Cilt. Riyad: Matbaatu Vizâreti't-Ta'lîmi'l-Âlî, 1430.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkidî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- Yazıcı, Ahmet. “Kur'ancılık Ekolü ve Namaz”. *İslami İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 317-355. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.823304>
- Yazıcı, Ahmet. “Kur'ancılık Ekolünün İstidlâl Ettiği Âyetlerin Tahlili”. *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (Aralık 2021), 34-54. <https://doi.org/10.30623/hij.1037021>
- Yetkin, Vedat. “Tefsir Kâidelerinin Rivayet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan 2025), 1-30. <https://doi.org/10.31121/tader.1641022>
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. nşr. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Münîr Âlû Zehvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1427/2006.
- Zürkânî, Muhammed Abdül'azîm. *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 3. Basım, ts.